

ROTTERDAM IN DE JAREN 1880-1900

EEN NIEUW TIJDPERK IN DE BEVOLKINGSGROEI EN DE WONINGBOUW

DOOR DRS. R. WAARDENBURG

INLEIDING

IN de tweede helft van de negentiende eeuw ving met de ontwikkeling van de stoomvaart en van het spoorwegverkeer een grote bloeiperiode voor Rotterdam als havenstad aan. In die vijftig jaar groeide het uit van een, naar uiterlijk en levensomstandigheden, provinciestad, met weliswaar betekenis voor het handelsverkeer tussen Engeland en Duitsland, tot een grote havenstad. De in tabel 1 weergegeven ontwikkeling van het scheepvaartverkeer illustreert dit zeer duidelijk.

Tabel 1: Binnengekomen, geladen zeeschepen en kubieke meters¹⁾.

<i>Jaar:</i>	<i>Rotterdam</i>	<i>Amsterdam</i>	<i>Dordrecht</i>	<i>Schiedam</i>
1850	840.308	759.732	101.519	119.248
1855	1.082.451	859.552	127.274	184.989
1860	1.475.470	910.341	121.662	236.989
1865	1.760.540	871.605	216.051	137.556
1870	2.491.025	897.773	193.019	180.824
1875	3.456.036	895.052	213.414	202.344
1880	4.716.174	2.084.006	236.154	252.550
1885	5.714.381	2.747.717	221.186	183.505
1890	7.739.703	2.806.853	243.263	142.681
1895	10.619.831	3.132.599	208.357	146.429

Het inwonertal van Rotterdam steeg tot ongeveer 320.000 in 1900²⁾, d.w.z. een toeneming sedert 1850 met ruim 250 procent. In de periode 1860-1900 werden ruim 15.700 huizen, bevattende 45.000 woningen gebouwd³⁾. (In 1830 waren er in de stad in totaal slechts 7200 woningen)⁴⁾. Dat de 'ongemeen betoverende indruk'⁵⁾ welke Rotterdam in het midden van de negentiende eeuw nog maakte, plaats moest maken voor de reputatie van 'de lelijkste stad van Nederland'⁶⁾ te zijn, is, afgezien van het feit dat

die reputatie hoofdzakelijk gebaseerd was op het beeld van de buitenwijken, niet geheel verwonderlijk. Vooral de periode 1880-1900 was een tijd van ongekennde groei van de haven, van zeer sterke toeneming van het aantal inwoners en een massale woningbouw. Was er in die tijd in Nederland een tweede stad welke zich zo sterk uitbreidde? De opbloeiende havenstad vroeg kostbare werken waarmee grote kapitalen gemoeid waren. De havenexpansie stond op de eerste plaats, maar wie bekommerde zich om de problemen van de stedenbouw? De woonstad moest zichzelf bedruipen. En, wanneer er werkelijk stedenbouwers waren die leiding wilden geven aan stadsaanleg en woningbouw, was er geen wetsapparaat dat hun daarbij ten dienste kon zijn.

In dit artikel zal getracht worden een schets te geven van de bevolkingsgroei en de woningbouw in Rotterdam in de jaren 1880-1900. De ontwikkeling in de jaren vóór 1880 wordt beschreven voor zover dit nodig is om de veranderingen die na dit jaar hebben plaatsgevonden duidelijker te kunnen doen uitkomen.

De bevolkingsgroei wordt in het eerste hoofdstuk besproken. Hoofdstuk 2 is gewijd aan de stadsuitbreiding tot 1883 en de grote veranderingen daarna. In het derde hoofdstuk wordt beschreven wáár men bouwde en wát voor soort huizen men bouwde in de jaren 1880-1900. Tenslotte wordt in het vierde hoofdstuk aandacht geschonken aan de bouwers zelf.

I. DE BEVOLKINGSGROEI

Wanneer we de Rotterdamse bevolkingsstatistieken van de vorige eeuw bekijken, en we richten dan onze aandacht eerst op

Tabel 2: De bevolking van Rotterdam.

<i>tijdstip</i> <i>1 januari</i>	<i>absoluut</i>	<i>rel. t.o.v. 1830</i>	<i>idem</i> <i>(Nederl.)</i>	<i>rel. 1880</i>
1830	72.000	100	(100)	48
1840	78.000	108	(109,4)	52
1850	89.000	124,6	(116,9)	59,3
1860	106.000	147,2	(126,6)	70,6
1870	121.000	168	(136,9)	80,6
1880	150.000	208,3	(153,5)	100
1890	203.000	282	(172,6)	135,3
1900	319.000	440	(195,2)	212,6

de absolute bevolkingscijfers (zie tabel 2), dan constateren we reeds onmiddellijk dat in de periode 1830-1900 het bevolkingsaantal bijna vier en een half maal zo groot geworden is. Van ruim 72.000 in 1830 is het toegenomen tot bijna 320.000 in 1900.

(De absolute cijfers zijn ontleend aan de gemeenteverslagen van de genoemde jaren).

Uit deze cijfers blijkt dat, afgezien van de periode 1860-1870, de bevolking van Rotterdam in steeds sneller tempo is toegenomen. Het hoogtepunt in de ontwikkeling valt echter toch wel in de laatste twintig jaar van de vorige eeuw. De groei van de Rotterdamse bevolking in de periode 1880-1900 is spectaculair; het aantal inwoners is in die twee decennia meer dan verdubbeld.

In figuur 1 is de loop van de bevolking van respectievelijk Rotterdam, Amsterdam, 's-Gravenhage en Utrecht in de tweede helft van de negentiende eeuw grafisch weergegeven. In tabel 3 worden van deze steden de absolute en de relatieve bevolkingscijfers van de periode 1850-1900 vermeld.

Tabel 3: De bevolking van Rotterdam, Amsterdam, 's-Gravenhage en Utrecht in de jaren 1850-1900.

<i>tijdstip</i> <i>1 januari</i>	<i>Rotterdam</i>		<i>Amsterdam</i>		<i>Den Haag</i>		<i>Utrecht</i>	
	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.
1850	89.000	59,3	232.000	73,2	72.000	63,7	47.000	70
1860	106.000	70,6	259.000	81,7	80.000	70,8	53.000	79,1
1870	121.000	80,6	270.000	88,3	93.000	82,2	59.000	88
1880	150.000	100	317.000	100	113.000	100	67.000	100
1890	203.000	135,3	431.000	135,9	164.000	155,1	86.000	128,3
1900	319.000	212,6	536.000	169	218.000	192,9	104.000	155,2

Duidelijk blijkt hieruit dat de bevolking van Amsterdam en 's-Gravenhage het sterkst toegenomen is in de periode 1880-1890; in Rotterdam zien we de sterkste toeneming in de periode 1890-1900, terwijl Utrecht een tamelijk regelmatige groei laat zien.

De samenhang tussen de bevolkingsgroei en de ontwikkeling op economisch gebied, die Rotterdam onderging, is duidelijk. Bruggebouw, havenaanleg en verhoogde activiteit in het scheepvaartbedrijf deden een sterke vraag naar arbeidskrachten ontstaan.

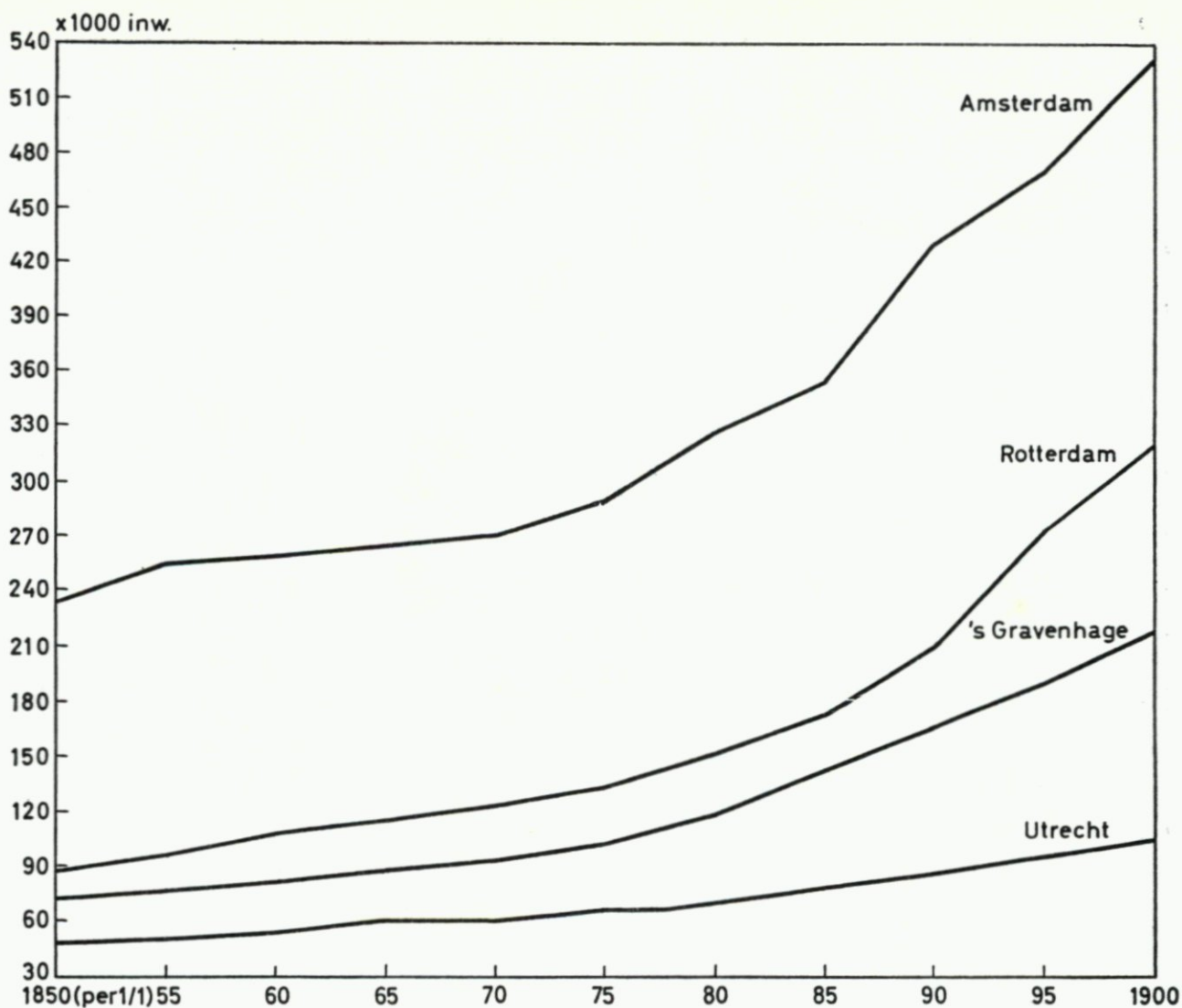

Fig. 1. Loop van de bevolking van Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht in de 2de helft van de 19de eeuw. Cijfers ontleend aan de raadsverslagen der gemeente Rotterdam 1850 t/m 1900 en aan bevolkingsdocumentatie-mappen van het C.B.S.

In verband hiermee is het interessant om verdere gegevens van de enorme toeneming van de bevolking te bekijken, vooral ook om de vraag te beantwoorden, of deze vooral uit een geboorte- of uit een vestigingsoverschot voortvloeiende. De gemeenteverslagen geven ons voor elk jaar een gedetailleerde opgave omtrent geboorte, sterfte, vestiging en vertrek. Aan de hand van deze gegevens is tabel 4 opgesteld.

Het totaal der geboorten bedroeg in het tijdvak 1880-1900 156.157; in genoemde periode staat daar een sterfte tegenover van 90.672 personen. Het aantal personen dat zich in die jaren in de stad vestigde bedroeg 287.446, terwijl 227.891 bewoners de stad

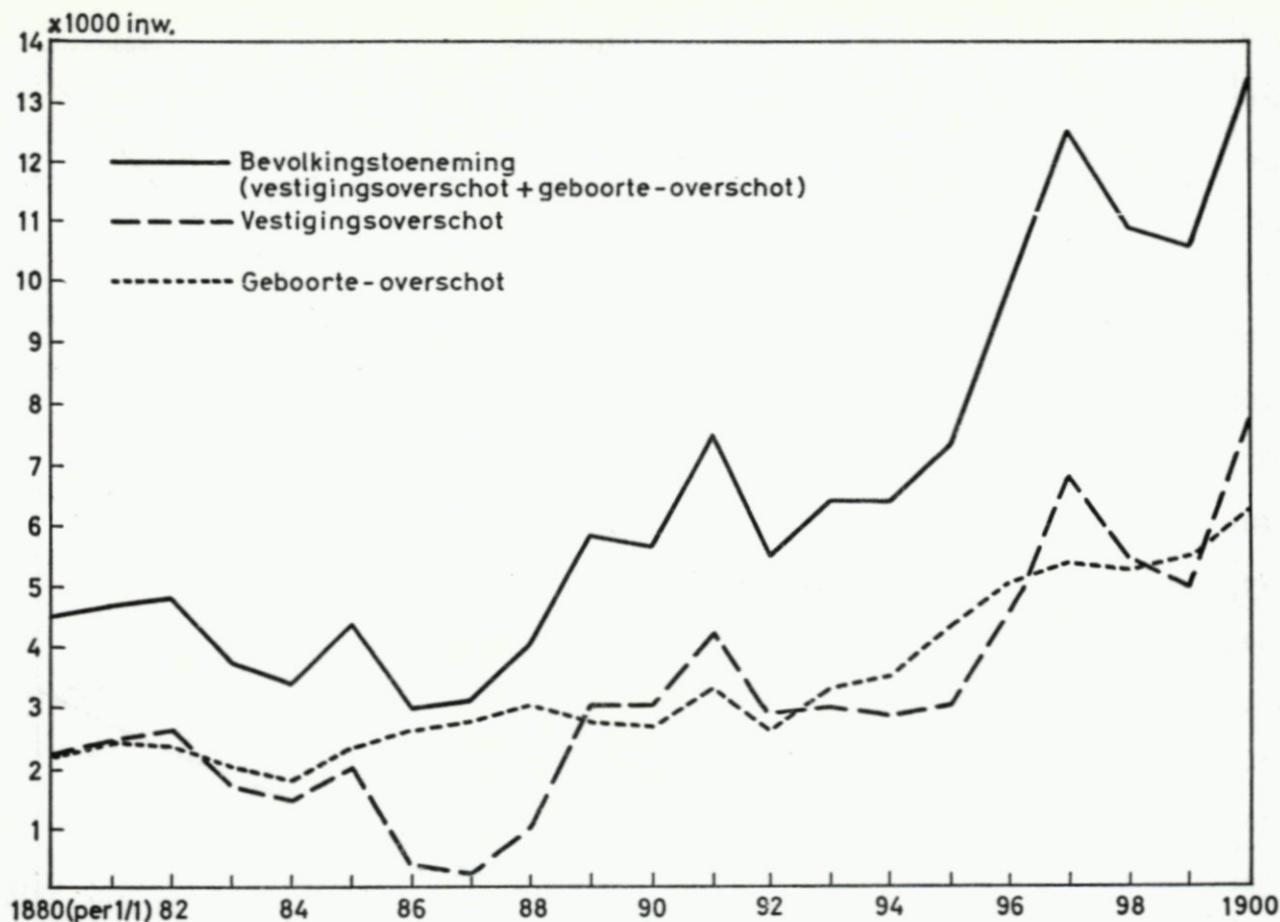

Fig. 2. Jaarlijkse bevolkingstoename van Rotterdam in de periode 1880-1900. Cijfers ontleend aan raadsverslagen der gemeente 1880 t/m 1900.

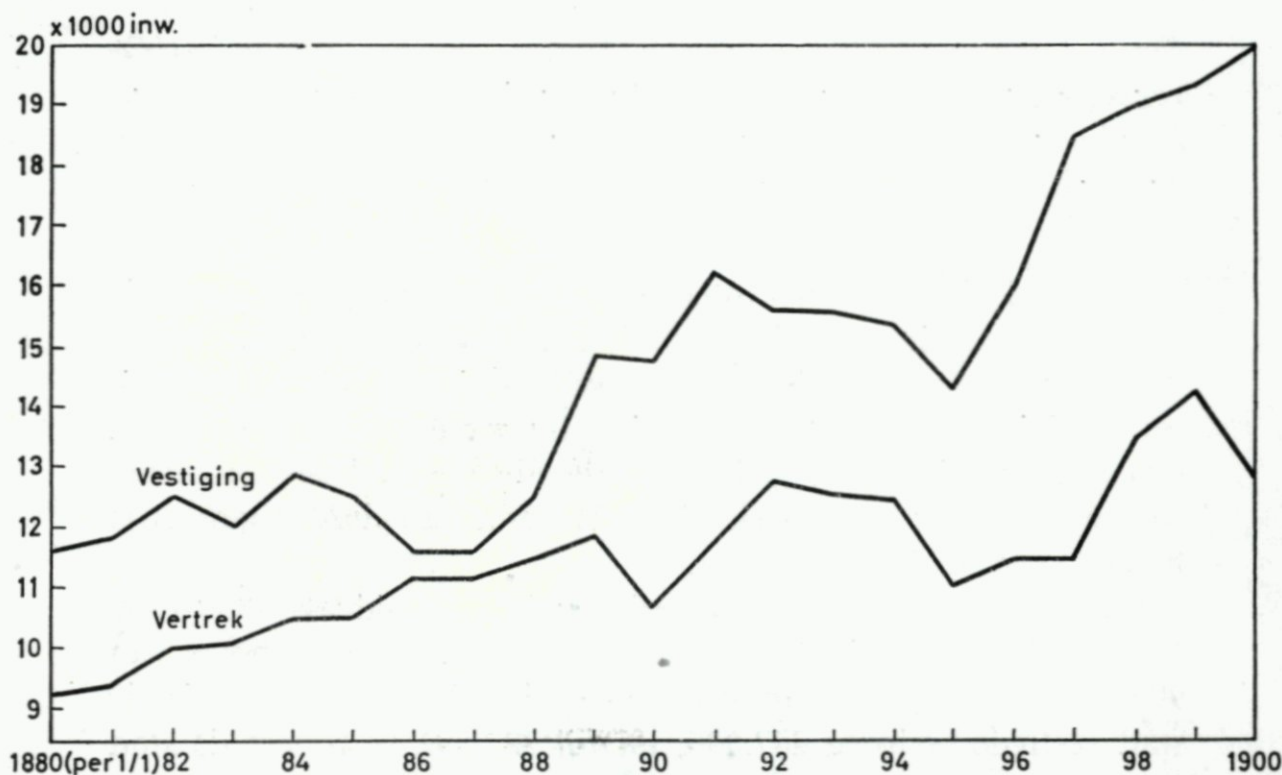

Fig. 3. Rotterdam: vestiging en vertrek in de periode 1880-1900. Cijfert ontleend aan raadsverslagen der gemeente 1880 t/m 1900.

verlieten. De bevolkingsgroei van Rotterdam in de jaren 1880-1900 is dus in nagenoeg gelijke mate te danken aan een geboorteoverschot en een vestigingsoverschot, resp. van 65.485 en 59.555 personen. Door annexatie van resp. Delfshaven in 1886 en Kralingen en Charlois in 1895, werden ook nog 44.469 personen aan de gemeente toegevoegd ⁷⁾. De in tabel 4 vermelde 5-jaarlijkse perioden laten zien dat vóór 1890 het geboorteoverschot iets groter was dan het vestigingsoverschot, terwijl ná 1890 juist het vestigingsoverschot iets groter was dan het geboorteoverschot. Opmerkelijk is het zeer lage vestigingsoverschot in de jaren 1886 en 1887, hetgeen niet het gevolg was van een groter vertrek, maar van een geringere vestiging. Als mogelijke verklaringen hiervoor zouden kunnen dienen: *a.* de in 1886 plaatshebbende annexatie van Delfshaven; *b.* de mazelenepidemie in 1885, welke de mensen deed afschrikken om zich in Rotterdam te vestigen; *c.* een gebrek aan woningen. In de periode 1885-1888 werden namelijk, zoals nog blijken zal in hoofdstuk 3, veel minder woningen gebouwd dan in voorgaande en volgende jaren.

In figuur 2 is de jaarlijkse bevolkingstoename door vestigingsoverschot en geboorteoverschot grafisch weergegeven. In deze grafiek komt bovendien duidelijk uit wanneer en in welke mate het vestigingsoverschot dan wel het geboorteoverschot het belangrijkste was.

Figuur 3 geeft de componenten van het vestigingsoverschot grafisch weer. Hieruit blijkt o.a. dat in de beschouwde periode

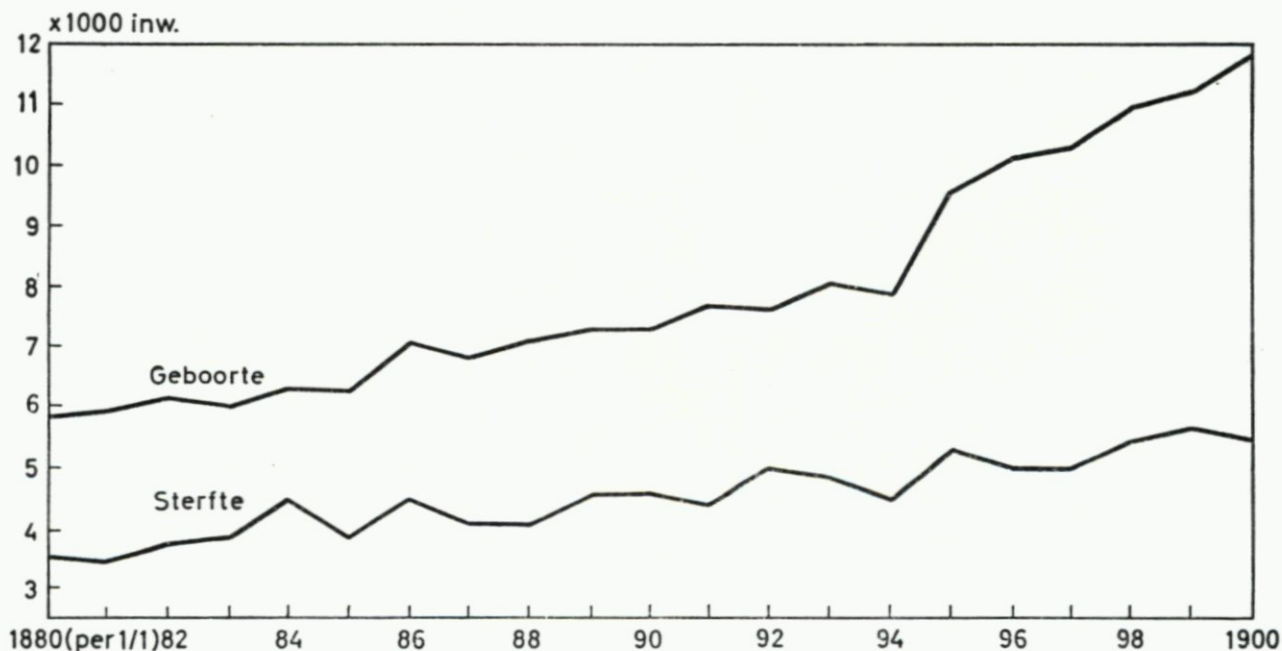

Fig. 4. Rotterdam: geboorte en sterfte in de periode 1880-1900. Cijfers ontleend aan de raadsverslagen der gemeente 1880 t/m 1900.

Tabel 4: De bevolkingsgroei van Rotterdam in de periode 1880-1900.

(Berekend aan de hand van cijfers uit de gemeenteverslagen. De cijfers van geboorte, sterfte, vestiging en vertrek hebben steeds betrekking op het voorgaande jaar).

jaar	totaal	ge- boorte	sterfte	geb.- over- schot	vesti- ging	vertrek	vesti- gings- over- schot	geboorte- overschot + vesti- gings- overschot
1 jan.								
1880	150357	5831	3876	1955	10913	9593	1320	3275
1881	152517	5794	3638	2156	11449	9190	2259	4415
1882	157270	5889	3533	2356	11856	9459	2397	4753
1883	162140	6111	3836	2295	12583	10008	2575	4870
1884	166002	6047	3995	2052	11895	10085	1810	3862
1885	169477	6331	4486	1845	12137	10507	1630	3475
1886	173884	6315	3967	2348	12472	10413	2059	4407
1887	190545	7110	4519	2591	11555	11136	419	3010
1888	193658	6927	4171	2756	11628	11271	357	3113
1889	197722	7110	4112	2998	12567	11501	1066	4064
1890	203472	7351	4578	2773	14881	11904	2977	5750
1891	209136	7267	4571	2696	14720	10752	2968	5664
1892	216679	7713	4406	3307	16112	11876	4236	7543
1893	222233	7726	4984	2742	15618	12806	2812	5554
1894	228597	8156	4802	3354	15604	12594	3010	6364
1895	234916	8025	4503	3522	15313	12516	2797	6319
1896	276337	9652	5351	4301	14096	11029	3067	7368
1897	286105	10155	5036	5019	16166	11517	4649	9768
1898	298433	10363	4973	5390	18422	11484	6938	12328
1899	309309	10892	5530	5362	19015	13501	5514	10876
1900	319866	11223	5681	5542	19357	14342	5015	10557
		<u>156157</u>	<u>90672</u>	<u>65485</u>	<u>287446</u>	<u>227891</u>	<u>59555</u>	<u>125040</u>
Annexaties		Delfshaven (1886) en Kralingen en Charlois (1895)						44469
								<u>169509</u>
5-jaarl. periode								
1881-1885		30172	19488	10684	59920	49249	10671	
1886-1890		34813	21347	13466	63103	56225	6878	
1891-1895		38887	23266	15621	77367	60544	16823	
1896-1900		52285	26571	25714	87056	61873	26183	
		<u>156157</u>	<u>90672</u>	<u>65485</u>	<u>287446</u>	<u>227891</u>	<u>59555</u>	

geen enkele maal sprake was van een vertrek-overschot. Het al eerder gesignaleerde zeer geringe vestigingsoverschot in de jaren 1886 en 1887 komt in deze figuur duidelijk naar voren. Zeer opmerkelijk is het grote aantal personen dat Rotterdam jaarlijks ook weer verliet. Een nader onderzoek naar welke personen zich in de stad vestigden, en welke personen de stad verlieten, zou zeker de moeite waard zijn, maar valt buiten het bestek van dit werk.

Aan de hand van figuur 4 kunnen we de jaarlijkse geboorte en sterfte in de beschouwde periode nader bekijken. Het totaal aantal sterfgevallen is veel minder sterk toegenomen dan het aantal geboorten per jaar. In 1880 stierven ruim 3600 personen, in 1899 ongeveer 5500 personen; het aantal geboorten nam in genoemde jaren daarentegen toe van 5800 tot 11.900⁸⁾. Veel meer nog dan deze absolute cijfers zeggen ons echter de in tabel 5 vermelde relatieve cijfers, het geboortecijfer en het sterftcijfer, resp. weergevend het aantal geboorten en sterfgevallen per 1000 inwoners.

Tabel 5: Het aantal sterfgevallen en geboorten per 1000 inwoners in de jaren 1880-1900.

(Berekend aan de hand van gemeenteverslagen van deze jaren).

jaar	sterfte- cijfer	geboorte- cijfer	jaar	sterfte- cijfer	geboorte- cijfer
1880	23,9	38,0	1890	22,2	35
1881	22,7	37,5	1891	20,4	35,7
1882	23,6	37,7	1892	22,5	34,8
1883	24,1	36,4	1893	21	35,6
1884	26,5	37,3	1894	19,2	34,2
1885	22,8	36,3	1895	19,4	34,9
1886	23,7	37,1	1896	17,6	35,5
1887	21,0	35,7	1897	16,7	34,8
1888	20,8	35,9	1898	17,9	35,2
1889	22,5	36,2	1899	17,8	35,1
			1900	17	35,5

Wanneer we bedenken dat de mortaliteit in de periode 1881-1890 voor geheel Nederland gemiddeld 20,97 procent bedroeg⁹⁾, dan blijkt uit de sterftcijfers van tabel 5 wel, dat evenals andere steden ook Rotterdam bepaald geen gezonde omgeving was. Weliswaar was de hygiënische toestand in de stad sedert 1850, het jaar waar-

over Rogier schrijft: 'de driehoek Hoogstraat-Coolvest-Goudsingel was niet minder dan één open riool zonder spuiing, dat dat tevens het enig drinkwaterreservoir was, behalve voor de weinige zeer welgestelden, die over eigen welwater beschikten' ¹⁰⁾, wel veranderd, maar er kwamen nog talloze misstanden voor, vooral op het gebied van de huisvesting. Hoewel deze misstanden in de hoofdstukken 2 en 3 nog nader beschouwd zullen worden, moge de volgende passage uit een schrijven d.d. 2 augustus 1876 van de afdeling Rotterdam van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond aan de Gemeenteraad van Rotterdam ¹¹⁾, ons reeds een kleine indruk geven:

'kan het verwondering baren dat in vele buurten, besmettelijke ziekten zich met zulke snelheid voortplanten, wanneer men bedenke, dat tal van gezinnen van 4, 6 en dikwijls meer personen zich op eene kamer bevinden, die gebruikt moet worden als woonkamer en slaapkamer, voor keuken en ziekenkamer, en dat op zoodanige kamer den geheelen dag faecale stoffen moeten verblijven, dikwijls afkomstig van lijders in zoodanige woning van besmettelijke ziekten, dat de gevaarlijke toestand nog wordt verergerd, door de slechte plaatsing of onvoldoende inrichting van afvoerpijpen voor menagewater, dat door zoodanige pijpen ook dikwijls de uitwerpse-len van besmettelijke zieken worden geworpen, en daardoor de benedengeburen op hunne kamer dikwijls vreeselijk stank ontwaren, die degelijk tot voortplanting van besmetting aanleiding kan geven, dat daarbij op vele woningen behoefte bestaat aan voldoende ventilatie, en dat het niet behoort tot de zeldzaamheden, dat slechts ééne bedstede in zoodanige kamer zich bevindt, allemaal toestanden M.H. die in onze dagen tot de uitzondering moesten behooren'.

Dat onder dergelijke omstandigheden epidemieën zich zeer snel konden uitbreiden is niet verwonderlijk. Het wordt ons zeer duidelijk geïllustreerd door de cholera-epidemie die in 1849 optrad en waarbij toen een veertigste deel van de bevolking aan de ziekte bezweek ¹²⁾. In tabel 5 zagen we het sterftecijfer van Rotterdam geleidelijk dalen, hetgeen er wel op wijst dat er sprake van verbetering was. Dit geldt zeer zeker voor de jaren na 1893, wanneer het sterftecijfer beneden de 20 procent komt te liggen.

Wat het geboortecijfer betreft zien we in de periode 1880-1890 een kleine daling optreden, terwijl het in de periode 1890-1900 nagenoeg constant blijft. Voor Amsterdam geldt daarentegen een stijging tot 1885, en daarna een geleidelijke teruggang ¹³⁾. Een en ander kan m.i. in verband worden gebracht met de immigratie. Het is namelijk niet onwaarschijnlijk dat het vooral jongere men-

sen zijn geweest die de stad introkken. Nu viel het hoogtepunt van de immigratie in Amsterdam juist in de jaren 1880-1890, terwijl in Rotterdam vooral in de jaren 1890-1900 de immigratie aanzienlijke betekenis had. De verschillen in stijging van het bevolkingscijfer van beide gemeenten in de twee onderscheiden perioden, zie tabel 3, duiden hier ook op.

Nu we ons een beeld hebben gevormd van hoe de enorme bevolkingstoename in Rotterdam in de jaren 1880-1900 tot stand gekomen is, ligt het voor de hand ons af te vragen hoe het mogelijk is geweest dat deze mensen in Rotterdam een onderdak hebben weten te krijgen. Dat de woningbouw in Rotterdam in de periode 1880-1900, in vergelijking met voorafgaande jaren, geheel nieuwe wegen is ingeslagen moge duidelijk worden in de volgende hoofdstukken.

II. DE STADSUITBREIDING VÓÓR EN NA 1883

De huisvestingsproblemen in Rotterdam droegen tot het einde van de zeventiende eeuw nog niet het nijpende karakter dat zij in later jaren en wel speciaal in de negentiende eeuw zouden vertonen. Rotterdam bleef de kleine stad, zij het dan ook dat ze vergeleken bij de veertiende en vijftiende eeuw een veel hogere bevolkingsdichtheid had moeten aanvaarden om de toenemende bevolking te huisvesten.

In de loop van de achttiende eeuw nam de bevolkingsdichtheid zeer sterk toe. De bevolking groeide namelijk, maar de stad groeide niet, d.w.z. zij breidde zich niet uit. De ruimte binnen de vesten, die aan het einde van de achttiende eeuw een ruim 50.000 bewoners huisvestte, was nog dezelfde als in 1632, toen de bevolking geschat werd op 30.000 personen¹⁴). De gemeentelijke overheid poogde nl. aanvankelijk het wonen en werken, en daarmee de bouw van woningen en bedrijven, binnen de grenzen van de stad te concentreren. Dit leidde er toe, dat steeds meer open terreinen in de stad werden volgebouwd. Na 1723 werd het toegestaan buiten de oude stadsdriehoek te wonen en daar bedrijven te vestigen met woning inclusief. De beter gesitueerde Rotterdammers hadden in deze landelijke omgeving van de stad hun buitenplaatsen met zomerwoningen.

In de stad bij de havens bouwden de kooplieden fraaie koopmanshuizen. De huisvesting van de arbeidende bevolking ging

echter achteruit. Het ééngesinshuis moest meer en meer plaats maken voor de bouw in verdiepingen. De ééngesinshuizen hadden aan de smalle straten nog wel voldoende toetreding van licht en lucht ontvangen, doch de bouw in verdiepingen belemmerde dit. De minder gegoeden betrokken veelal de grote huizen die de beter gesitueerden hadden verlaten en bewoonden deze te grote huizen in gedeelten, hetgeen, vergeleken bij de eengezinswoningen, ook al hadden deze een inhoud die niet hoger lag, een grote achteruitgang in woonpeil betekende. Het eengezinshuisje, bestaande uit een enkele, ongedeelde, benedenruimte met een zoldertje daarboven gaf nog het gevoel van vrijheid. Nu werd die ene kamer overgebracht in een huis met meerdere woningen en met een sterk gedeelde vrijheid.

De overheid oefende in de achttiende eeuw geringe invloed uit op de huisvesting. Zij nam wel maatregelen die het terrein van de huisvesting raakten, bv. op het gebied van de brandveiligheid, doch poogde niet een gunstige invloed op het peil der huisvesting van de massa uit te oefenen. Ieder werd geacht zich zelf te kunnen helpen.

De negentiende eeuw was voor Rotterdam, zoals we in de inleiding reeds zagen, een eeuw van voortdurende groei. De bewoners vonden een bron van bestaan in het door de scheepvaart gestimuleerde economische leven. Na 1850, toen de doorvoerrechten werden afgeschaft, veroverde Rotterdam een belangrijke positie als transitohaven. In 1872 stoomde de eerste boot door de Nieuwe Waterweg, die aan Rotterdam een betere verbinding met de zee verschafte. Het toenemend scheepvaartverkeer vroeg om nieuwe havens, die op de Rechter en vooral op de Linker Maasoever werden gegraven: 1852 Veerhaven en Westerhaven, 1890 Maashaven en Petroleumhaven, 1894 Rijnhaven. In de negentiende eeuw heeft de mechanisatie nog niet de vlucht genomen, die zij in de twintigste zou krijgen, zodat er steeds handen te kort waren om de schepen te lossen en te laden. De Zuid-Hollandse eilanden, het platteland van Zuid-Holland (vasteland), Noord-Brabant en Zeeland leverden echter duizenden arbeiders voor het Rotterdamse economische leven ¹⁵). Dat deze mensen vooral van het platteland kwamen is niet verwonderlijk. Naarmate de toestanden hier tengevolge van de agrarische crisis ongunstiger werden, maakten de berichten over de moeilijkheden welke de steden boden steeds

60. In 1895 gebouwde arbeiderswoningen
in de Van der Schellingstraat (13).

61. Van der Sluysstraat (13).

62. Agniesestraat, 1897 (20).

63. De in de jaren 1894 e.v. gebouwde huizen in de Gerard Scholtenstraat (12).

64. Vinkenstraat (12).

65. Klein Coolstraat (25).

meer indruk en nam de bereidwilligheid om het vertrouwde dorpsmilieu te verlaten toe.

In de eerste helft van de vorige eeuw ging de toeneming van de bevolking gepaard met een verdergaande verslechtering van de huisvesting. De bebouwing werd steeds dichter. Binnen de vesten, waar zeker het grootste deel van de bevolking woonde, werd in 1830 een bevolkingsdichtheid bereikt van wel 1000 personen per hectare. Een deel van de bevolking verliet de oude stadsdriehoek en vestigde zich in het lanen-gebied om de stad, tussen de huidige Westersingel en de Coolsingel-Schiedamsesingel en tussen de huidige Goudsesingel en Goudserijweg, waar men langzamerhand de buitenverblijven van de gegoede Rotterdammers verdrong. Volkomen willekeurig, zonder rekening te houden met rooilijnen – wettelijke voorschriften ontbraken in dit gebied – bouwde men deze gebieden vol met huizen. De toenemende bevolking in en om de stad schiep problemen die een dorp niet in die mate kent, nl. de problemen van watervoorziening en verwijdering van vuil. Afvalstoffen werden geloosd op de binnenwateren, waarmee de stad doorsneden was, terwijl ook faecaliën deze weg volgden ondanks wettelijke verboden. Op deze manier werden de binnenwateren tot open riolen, waaruit men desondanks voor een belangrijk deel het drinkwater betrok.

Het is vooral de stadsarchitect W. N. Rose¹⁶⁾ geweest, die zijn uiterste best gedaan heeft om het wonen in Rotterdam in die jaren op een hoger peil te brengen. In 1842 en 1858 kwam hij met voorstellen die enerzijds de hygiënische omstandigheden zouden verbeteren, anderzijds het leggen van behoorlijke straten in het chaotische lanen-gebied beoogden. Rose veroordeelde de tot dusverre gevolgde stelregel: 'laisser aller' bij de stedebouw. Hij stelde op de voorgrond: 'dat bij elke verbetering in- en uitbreiding van de gemeente gestreefd moet worden naar de vorming van een goed, doelmatig ontwikkeld geheel, waardoor alleen verkregen kan worden een gemakkelijk en veilig verkeer langs ruime wegen, eerste behoefte in een handelsstad. Men moet het te vormen geheel duidelijk voor ogen hebben, er moet gestreefd worden naar een behoorlijk verband tussen de uitbreidingen van nu en die van later'¹⁷⁾. Een volledige beschrijving van de door Rose voorgestelde verbeteringen en wat men er van uitgevoerd heeft zou in het kader van dit artikel te ver voeren. Wel moet genoemd worden het feit,

dat hij in het lanen-gebied om de oude stadsdriehoek, dat kris kras volgebouwd was met huizen, een aantal brede straten (20 m breedte) had geprojecteerd, waartoe bestaande huizen moesten worden afgebroken. Opmerkelijk is dat Rose spreekt over straat-aanleg. In de negentiende eeuw was namelijk nagenoeg geen enkele nieuwe straat aangelegd. Van stadsuitbreiding in het belang van de huisvesting van het volk was in de eerste helft der negentiende eeuw niets te bespeuren. Evenals in de achttiende eeuw bepaalde men zich hoofdzakelijk tot het volbouwen der open plekken in het bestaande stadsplan. De meer moderne straat-aanleg, uitsluitend in het belang van de volkshuisvesting, doet zijn intrede in 1853 met het door Rose ontworpen plan voor de Weenastraat en het Weenaplein, waarbij sprake was van een straatbreedte van 10 meter, trottoirs en riolering.

In 1859 werd Rose's plan door de Gemeenteraad goedgekeurd. De geprojecteerde straten werden inderdaad tot stand gebracht, zij het in een lager tempo dan wenselijk was. Dit lage tempo is te verklaren uit de omstandigheid dat deze doorbraken het noodzakelijk maakten om een groot aantal huizen, nl. 695, bevattende 919 woningen, af te breken, juist in een periode van woning-schaarste. In 1877 werden de Witte de Withstraat, de Van Oldenbarneveltstraat en de Aert van Nesstraat voltooid. In deze periode van grote vraag naar woonruimte bood de Gemeente telkens slechts kleine partijen bouwterrein gelegen aan genoemde straten aan, zodat hiervoor vaak buitensporig hoge prijzen verkregen werden. Bij de onteigening van de Witte de Withstraat en de Aert van Nesstraat werd f 12,68 per m² vergoed. Bij de verkoop der terreinen maakte men in de Witte de Withstraat f 32,— per m², in de Aert van Nesstraat zelfs nog f 70,— per m² ¹⁸). Een en ander had tot gevolg dat de aard der woningen in die tijd veranderde. De arbeiderswoningen welke men omstreeks 1865 in de oude binnenstad bouwde, werden om de beschikbare bouwgrond zoveel mogelijk te benutten, rug aan rug geplaatst. Hierdoor ontvingen deze woningen onvoldoende frisse lucht en zonlicht. Het in figuur 5 afgebeelde type bevatte een woonkamer met kookkast zonder licht en lucht, een op de woonkamer uitkomend privaat zonder waterspoeling en twee bedsteden, bestemd voor ouders en kinderen. Hoewel niet meer zo hemeltergend als in de oude stadsdriehoek waren de woningen in de uitbreidingen, ontstaan tussen 1865

en 1875, niet veel meer dan woonhokken. Uit dit tijdperk van spaarzaam aanbod van bouwterrein, met als gevolg de hier bovengenoemde hoge prijzen voor de grond, dateren dan ook een aantal

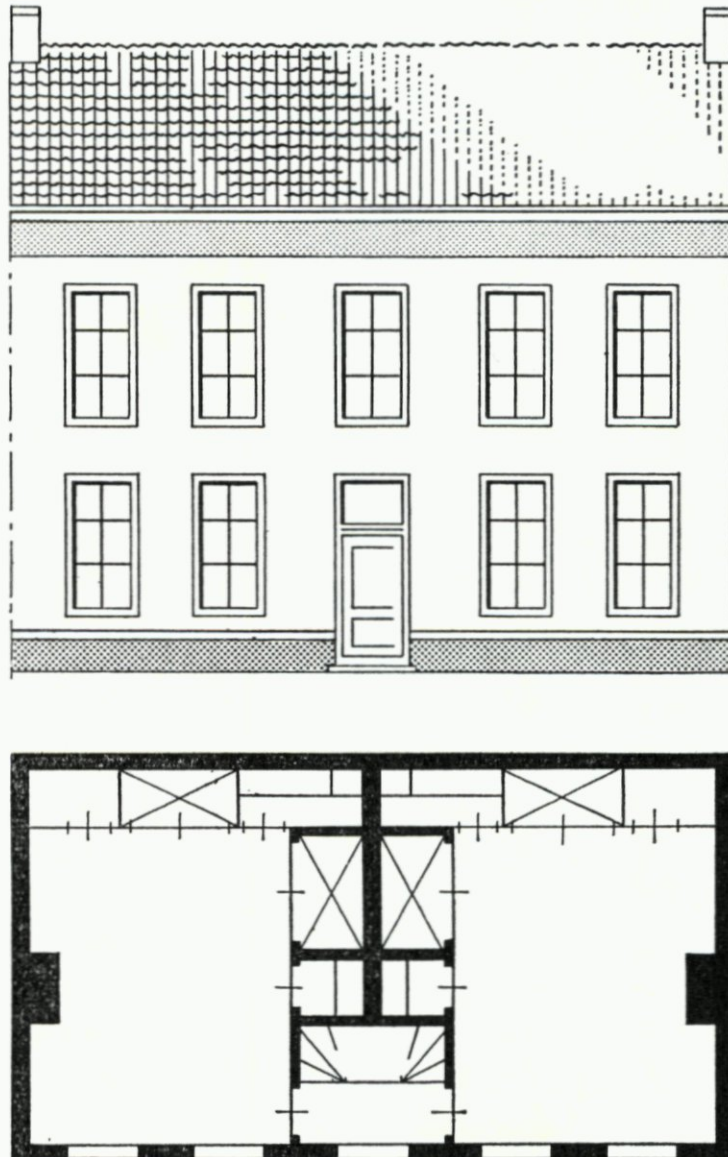

Fig. 5

huizen met parterre en drie verdiepingen (zie figuur 6). Vaak kwamen hier vóór- en achterwoningen voor. Elke woning bevatte een kamer met bedsteden en een afzonderlijk keukentje. Op het gangetje, dat van het gemeenschappelijk trapportaal toegang gaf tot de woningen, was een privaat zonder waterspoeling. Vaak kwamen zes gezinnen op één trap voor. Ook hier was de toetreding van frisse lucht en licht beslist onvoldoende. Dat de arbeider na

een zware werkdag in zo'n woning geen rust en ontspanning kon vinden en daarom vaak naar de kroeg liep, is niet verwonderlijk. Dat ook kinderen in zo'n omgeving een kwijnend bestaan moesten leiden is duidelijk. Bijna de helft van het aantal overledenen werd gevormd door kinderen onder de vijf jaar. In 1868 bedroeg de kindersterfte zelfs ruim 57 procent ¹⁹⁾. Het getal der overledenen in de ene wijk kon veel verschillen met dat van een andere. In de oude binnenstad met haar vele sloppen, binnenplaatsen en hofjes, was de sterfte aanzienlijk groter dan in de arbeiderswijken buiten de stadswallen ²⁰⁾.

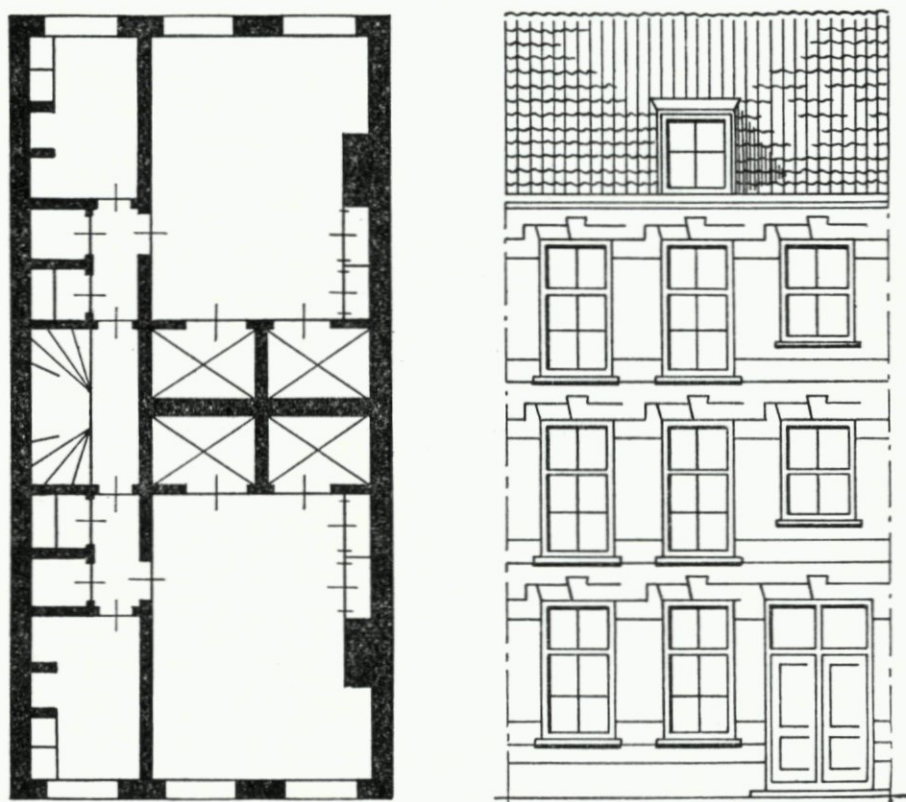

Fig. 6

Zolang de aanwas der bevolking in sneller tempo ging dan de aanbouw van woningen, trok de derde verdieping steeds huurders. Maar toen in de tachtiger jaren de verhoudingen zich wijzigden, werd de derde verdieping veel moeilijker verhuurbaar en vond bij de grote uitbouw in het laatste decennium van de negentiende eeuw, toen op ruime schaal bouwterrein beschikbaar kwam, nageenog geen toepassing meer.

In de tot nu toe behandelde jaren tot 1880 was het steeds de

gewoonte geweest, dat de huizen gebouwd werden door werkbazen, met wie de eigenaar van de grond zelf contracteerde, waarbij meer en meer de aanneming volgens een van te voren vastgesteld bedrag geschiedde ²¹⁾). In de jaren 1853-1880 verzorgde de Gemeente de uitbreidingsplannen, maar ze verkocht de onteigende grond weer direct nadat de straataanleg was voltooid. Uit de opsomming welke Van Ravesteyn ²²⁾ geeft van de woningtypen uit de periode 1825-1880 blijkt dat slechts een gering aantal panden tegelijk werd gebouwd.

Zowel de verzorging van de uitbreidingsplannen als de organisatie van de woningbouw zouden echter spoedig gaan veranderen. In 1879 werd door de Raad een nieuwe Directeur van Gemeentewerken, nl. G. J. de Jongh, benoemd.

De Jongh heeft door zijn krachtige persoonlijkheid een stempel op de stad gedrukt door leiding te geven aan de vele particuliere initiatieven die hier, zo kenmerkend voor de geest van het moderne kapitalisme, werden ontplooid. Hij zag in, dat het nastreven van de eigen belangen door de particuliere exploitanten geen garantie gaf, dat ook het algemeen belang zou worden gediend, maar dat dit algemeen belang krachtig moest worden verdedigd.

B. en W. hadden hem opdracht gegeven het riolerings-vraagstuk in studie te nemen. Hiervoor achtte De Jongh in de eerste plaats een tevoren vastgesteld bebouwingsplan noodzakelijk. Om bovendien het voortduren van de talloze misstanden te beletten, achtte hij niet alleen een stratenplan over het gehele grondgebied der Gemeente nodig, maar tevens een verordening, die het willekeurig aanleggen van straten en volbouwen van erven tegenging. De Jongh was in zijn projecten echter zeer sterk gebonden. Reeds in de inleiding ²³⁾ werd vermeld dat tengevolge van het feit dat de opbloeiende havenstad kostbare werken vroeg, de woonstad zichzelf moest bedruipen. De Jongh's rapport van 1883 is de inleiding geworden van een nieuw tijdperk in de uitbreidingsgeschiedenis van Rotterdam. Het zouden voortaan in hoofdzaak de eigenaars van de grond zijn die de uitbreiding tot stand moesten brengen, maar dan naar de voorschriften van de gemeentelijke overheid. Indien dit de bevoegdheid van de Gemeente te boven zou gaan, moest langs indirecte weg regelend opgetreden worden en wel door het weigeren van de overneming van de straten door de Gemeente, indien de aanleg niet overeenkomstig de wensen van

de Raad was gebeurd, of door het weigeren van aansluiting op de waterleiding en riolering. De Bouwverordening van 1887 bepaalde o.m. dat de woning aangesloten moest kunnen worden op de gemeentelijke waterleiding en riolering. Deze aansluiting kon men wel vragen, maar niet eisen. Dit was dan ook een machtig wapen in handen der gemeentelijke overheid om de door haar niet gewenste toestanden te vermijden en de plannen van de grondexploitanten, zonder hulp van de wet, te doen passen in wat min of meer geleek op een uitbreidingsplan. In de Raadsbijlagen van de jaren 1880-1900 komen we dan ook herhaaldelijk brieven tegen van grondexploitanten die om overleg met de Gemeente verzoeken, 'ten einde zich te verzekeren dat de te maken straataanleg de instemming der Gemeente zou hebben' ²⁴). Bovendien blijkt uit deze brieven dat soms de exploitant voornemens was 'de straten zelve aan te leggen, onder toezigt van gemeente wege, met bereidverklaring de kosten van dat toezigt te dragen' ²⁵), maar meestal werd gevraagd naar 'het bedrag, waarvoor de Gemeente bereid zou zijn de straataanleg uit te voeren' ²⁶). Het was namelijk al spoedig gebruikelijk dat de aanleg der straten geschiedde door de Dienst van Plaatselijke Werken, voor rekening van de exploitant, tegen betaling van een vooraf vastgesteld bedrag. Dit gaf de zekerheid dat de Gemeente deze straten in onderhoud zou overnemen, hetgeen het vinden van een koper voor de huizen vergemakkelijkte.

Met uitzondering van die delen welke in verband met de havenpolitiek van fundamenteel belang waren, zoals het gebied ten oosten van de Rosestraat (met Nassauhaven en Persoonshaven), de Hillebuurt aan het oosteinde van de Rijnhaven, het gebied rond de Maashaven en een deel van de Coolpolder, waar men ook een haven geprojecteerd had, kan men gerust stellen, dat de zeer omvangrijke stadsuitbreiding in de laatste twintig jaar van de vorige eeuw het werk is geweest van particulieren. Het is De Jongh geweest, die er door de reeds genoemde maatregelen in geslaagd is, de zo uiteenlopende particuliere plannen tot op zekere hoogte om te smeden tot een eenheid, een stad.

III. WÁÁR MEN BOUWDE EN WÁT MEN BOUWDE IN DE JAREN 1880-1900

In de laatste decennia van de vorige eeuw is er veel voor het welzijn der arbeiders gedaan. Een van de belangrijkste vragen

voor hen, die belang stelden in het lot van de werkmansklasse, en dat lot, ook in het algemeen maatschappelijk belang, wensten verbeterd te zien, had toch echter wel moeten zijn, hoe men op de beste wijze aan hen, die tot deze klasse behoorden, betere huisvesting had kunnen verschaffen. Het ligt immers voor de hand, dat de woning van de werkman en zijn gezin op hun gezondheid, moraal, zin voor orde en reinheid, gemoedstoestand en voorkeur voor een gezellig huiselijk familieleven, een zeer grote invloed kan uitoefenen. Hoe weinig de Regering in deze kwestie de gemeentebesturen steunde, blijkt wel uit een artikel in het Rotterdamsch Nieuwsblad van 1895 ²⁷). Hierin staat o.m.: 'toen Prof. Drucker, lid der tweede kamer, bij de behandeling van de Staatsbegrooting den minister opriep, om in de woningtoestanden verbetering te brengen, dat het antwoord toen was nul op het request, en dit van de zijde eens ministers van binnenlandse zaken, wiens geschriften vroeger denzelfden geest ademden en van evengroote geestdrift getuigden, als thans de rede omtrent het woningvraagstuk van Prof. Drucker'. In dit artikel spreekt men van een 'wanverhouding tusschen woningen, alias varkenshokken en mensche-lijke woningen'.

Wanneer de gemeenteraad van Culemborg op 30 november 1872 besluit, een geldlening aan te gaan van f 20.000,— ten einde voor rekening van de Gemeente op een haar toebehorend terrein vier woningen te doen bouwen, onthouden Gedeputeerde Staten van Gelderland goedkeuring aan dit besluit op grond van het feit, 'dat bouwen van huizen, hetzij om te verhuren of te verkoopen, moet geacht worden een onderneming te zijn, vreemd aan de huishouding der gemeente, die aan de particuliere industrie moet worden overgelaten, als een zaak, die tot winst of verlies kan leiden' ²⁸).

Het is een onbegrijpelijke zaak dat de overheid zich niet bekommerde om de gezondheidsbelangen van die duizenden en nog eens duizenden die dag en nacht vertoefden in verblijven, die de eenvoudigste eisen geheel onbevredigd lieten, terwijl zij wel vorderde dat de inrichting van fabrieken en werkplaatsen voldeed aan bepaalde hygiënische eisen.

Elke poging om de huisvesting der arbeidende klasse beter en gezonder te doen worden, moest dus van particuliere zijde komen. Allereerst heeft men van medische zijde veel geprobeerd om in de

bestaande toestanden verbetering te brengen. De slechte woningtoestanden trokken echter ook de opmerkzaamheid van een gestadig groeiend aantal mensen uit andere sectoren van de maatschappij. Hier en daar werden verenigingen opgericht, met het doel de bouw van arbeiderswoningen ter hand te nemen. Zo werd in 1879 te 's-Hertogenbosch opgericht de 'Bossche Bouwmaatschappij'. Dit was een particuliere bouwvereniging in de vorm van een N.V. Het doel van de vereniging was: 'het koopen, verkoopen en verhuren van bouwterreinen en woningen, het bouwen van nieuwe en bepaaldelijk ook het verbeteren van bestaande woningen' ²⁹). De opzet was om goedkope en voor die tijd sociaal-verantwoorde huizen te bouwen, met name voor de arbeidersklasse. Winststreven was niet direct het uitgangspunt. Artikel 14 van de akte van oprichting bepaalde namelijk dat uit de zuivere winst een dividend van ten hoogste 5 procent zou mogen worden uitgekeerd ³⁰).

Als voornaamste verdienste van de bouwverenigingen in ons land moet men vooral zien dat zij de eerste stoot hebben gegeven tot de bouw van goede en gezonde woningen voor de werkmansstand ³¹). Zoals verderop nog blijken zal, waren er ook in Rotterdam symptomen van het streven naar een betere volkshuisvesting te bespeuren.

De enorme bevolkingsgroei van Rotterdam in de laatste twintig jaar van de vorige eeuw schiep voor de particuliere bouwnijverheid een gunstige gelegenheid om over te gaan tot de aanbouw van volkswoningen op grote schaal. Uit deze tijd dateert de revolutiebouw. In plaats van de ambachtsman, die vroeger met zorg een enkel huis bouwde ³²), ontstond nu de figuur van woningproducent, die zich toeleegde op de bouw van grote hoeveelheden woningen voor eigen rekening. De woning was behalve 'ruimte tot vestiging' nu ook een 'handelsobject' geworden. De woningproducent richtte zich vooral op het meest gangbare woningtype, want door een courant produkt was hij verzekerd van een vlotte verkoop. Door de grote uniformiteit kregen vele wijken een doods aanzien. De talrijke grondexploitanten probeerden met alle middelen hun terreinen aan de man én bebouwd te krijgen. De bouwers betaalden namelijk de volledige koopsom van de grond meestal uit de tijdelijke of vaste hypotheek, welke alleen gesloten kon worden wanneer de terreinen bebouwd waren. Niet zelden was

het de grondexploitant, die tot op dat tijdstip de bouw financierde of zich borg stelde tegenover de leverancier van bouwmaterialen. Wie de bouwers van de huizen waren, zal in het volgende hoofdstuk nog uitvoerig besproken worden. Hier zij slechts vermeld, dat zij vlot krediet konden krijgen, zij het dan tegen hoge rente, bij de hypotheekbanken. Bij de grote behoefte aan woonruimte was de verhuring immers verzekerd, en de hypotheekbank liep weinig risico, daar zij slechts zoveel krediet gaf, dat het gebouwde een behoorlijke overwaarde vertoonde ³³).

Aan de hand van de Raadsverslagen van de jaren 1880-1900 kon onderstaande tabel, waarin voor elk jaar het aantal nieuw gebouwde huizen met het aantal woningen daarin is aangegeven, worden opgesteld. Hierbij moet worden opgemerkt, dat na 1892 het aantal gesloopte huizen en woningen van het nieuwbouwcijfer is afgetrokken.

Tabel 6: Het aantal nieuw gebouwde huizen met het aantal woningen daarin, in de periode 1880-1900.

jaar	huizen	woningen	jaar	huizen	woningen
1880	273	1031	1891	420	1475
1881	294	1018	1892	557	1937
1882	287	1108	1893	494	1556
1883	271	1045	1894	470	1226
1884	272	1067	1895	771	1852
1885	214	793	1896	962	2456
1886	239	697	1897	932	2296
1887	299	1040	1898	1185	3111
1888	371	1158	1899	1252	2721
1889	378	1374	1900	330	1433
1890	438	1430			
			totaal:	10709	31824

Zoals blijkt werden er in die jaren in totaal niet minder dan 31.824 woningen gebouwd. Ter vergelijking moge vermeld worden dat er in 1830 voor de 72.756 inwoners slechts 7200 woningen aanwezig waren ³⁴). Dat er echt sprake was van speculatie-bouw moge wel blijken wanneer we constateren dat in 1892, wanneer de bevolking met 5554 zielen toeneemt ³⁵), 1937 woningen gebouwd worden; d.w.z. voor elke drie personen waarmee de bevolking

toenam verrees er één woning. Het ruime aanbod van huizen, met als gevolg de laag blijvende huren, was de oorzaak dat men niet tot hoge bouw overging. Bovendien moest men rekening houden met de soort mensen die de stad inkwamen. We zagen namelijk reeds ³⁶⁾ dat dit vooral mensen waren afkomstig van het platteland. Het is niet verwonderlijk dat bij hen de hoge bovenwoningen helemaal niet in trek waren. Pas tegen het einde van de vorige eeuw, toen de grondspeculatie steeds groter vormen aannam en de prijzen van de grond ongemotiveerd hoog opliepen, moest men om te voorkomen dat de huur der woningen niet zou oplopen, weer overgaan tot de bouw van huizen met drie woningen: benedenhuizen met twee verdiepingen (zie figuur 7).

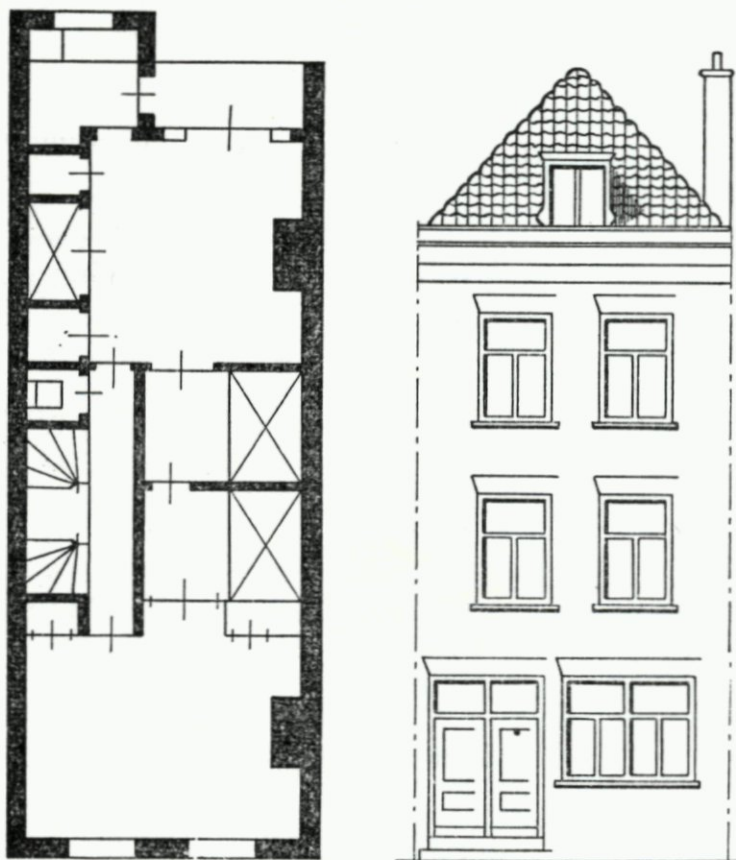

Fig. 7

De in die tijd gangbare huurprijzen lagen, zoals blijkt uit enige advertenties, tussen f 2,50 en f 3,25 per week per woning.

De lonen van de meeste groepen arbeiders lagen in die tijd rond de f 10,— per week. Er waren echter genoeg arbeiders die de huur van f 2,50 per week niet konden opbrengen en dus genoeg

TE HUUR GEVRAAGD

1 benedenwoning
kamer, keuken, alkoof met een
klein plaatsje of tuintje, omgeving
Goudscheweg, beneden
3 Gulden per week.
Br. fr. No. 13. Bur. v.d. Blad.

FEYENOORD

Te Huur: een nette bovenwoning,
bevattende nette kamer, keuken,
twee alkoven en balkon, alles net-
jes onderhouden. Huur f 2,60 per
week. Te bevragen bij Beltz,
Burgemeester Hoffmanplein.

TE HUUR GEVRAAGD

In het noordelijk gedeelte der stad
wordt per 1 juli te huur gevraagd een
vrij BOVENHUISJE, f 15,— per mnd
niet te bovengaande. Br. met op gaaf
waar gelegen en van welke gemakken
voorzien, worden ingewacht No. 44
bureau van dit blad.

TE HUUR

Aan de Bergstraat vrije
BOVENHUIZEN met zolder-
kamer, en BENEDENHUI-
ZEN MET tuintje en loods
à f 3,25 per week.
Te bevragen bij A. v. d. Bogert,
Noordsingel 195-220.

moesten nemen met krotwoningen in de vervallen binnenstad, welke voor f 1,50 in de week, of minder, beschikbaar bleven. Wie echter enigermate in goede doen kwam, zocht een gunstiger woning; zoals moge blijken uit een gedeelte van een brief, gepubliceerd in Bouman ³⁷⁾: 'Toen wij een paar jaar in de Gaffelstraat gewoond hadden, waren er straten bijgebouwd en dat ging jaar na jaar zo. Families die verpauperden bleven in de oude straat wonen en die zich handhaafden, schoven met de stad mee steeds in de buitenste wijken, waar steeds nettere en gezondere woningen kwamen'.

Door de Dienst van Plaatselijke Werken te Rotterdam is op aanwijzingen van Van Ravesteyn een plattegrond van de stad in 1900 gemaakt, waarop zijn aangegeven de belangrijkste uitbreidingen uitgevoerd in de jaren 1883-1900. De door particulieren geplande straten zijn aangegeven met arabische cijfers, terwijl de door de Gemeente geplande straten zijn aangegeven met romeinse cijfers. Duidelijk komt hierbij tot uitdrukking dat het in Rotterdam-Zuid vooral de Gemeente is geweest die voor de uitbreiding heeft gezorgd. Dit hangt samen met het reeds eerder ³⁸⁾ genoemde verschijnsel, dat hier de grondpolitiek in feite havenpolitiek was.

Aan de hand van een aantal foto's kunnen we een goede indruk krijgen van de soort huizen welke men in die jaren in Rotterdam gebouwd heeft. De bij de foto's tussen haakjes geplaatste cijfers corresponderen met de cijfers van de plannen zoals die zijn aangegeven op voornoemde plattegrond uit 1900.

In hetzelfde plan als de huizen van de Van der Schellingstraat (afb. 60) werden die van de Van der Sluysstraat gebouwd. Deze straat is een zeer goed voorbeeld van de in die tijden gebouwde volksstraten met vrije beneden- en bovenhuisjes.

Figuur 8 laat ons zien hoe deze woningen een keukenkamer en voorkamer met in elk een bedstede, en een privaat op het gangetje

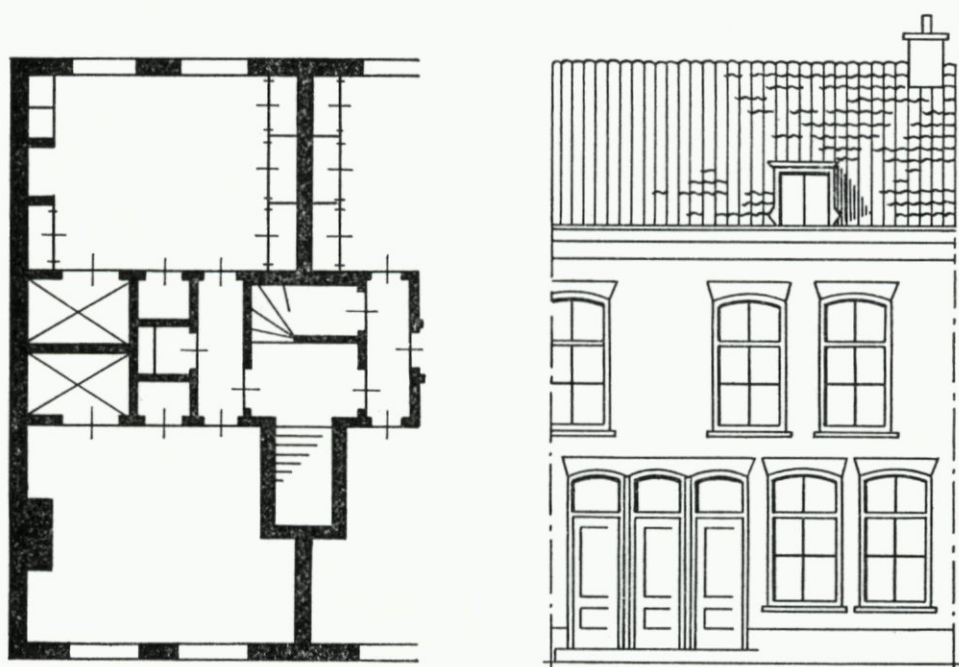

Fig. 8

bevatten. Op pag. 280 werd er reeds op gewezen, dat wellicht mede onder invloed van de woningbouwverenigingen, ook in Rotterdam symptomen van het streven naar een betere volkshuisvesting te bespeuren viel. In de op afb. 61 afgebeelde huizen werd een betere toetreding van licht en lucht verkregen, doordat keukenkamer en voorkamer beide aan de buitenlucht grensden.

Zowel in de Gerard Scholtenstraat (afb. 63) als in de Vinkenstraat (afb. 64) en andere bij dit plan behorende straten treffen we twee soorten bebouwing aan, nl. huizen met twee verdiepingen en per? celen met twee woningen, vrije beneden- en bovenhuisjes.

Door toepassing van een grotere bebouwingsdiepte konden de in 1898 gebouwde middenstandswoningen in de Klein Coolstraat (afb. 65) een element meer bevatten, nl. de alkoof, die jammer genoeg nooit direct licht en lucht van buiten kon ontvangen (zie figuur 9). Deze woningen bevatten, wat het bovenhuis betreft, een voor- en achterkamer met tussengelegen alkoof, een keukentje, een privaat en een zolder. De praktijk was dat de voorkamer, zijnde de 'mooie' kamer, vrijwel niet werd gebruikt (dit is vaak ook nu nog het geval).

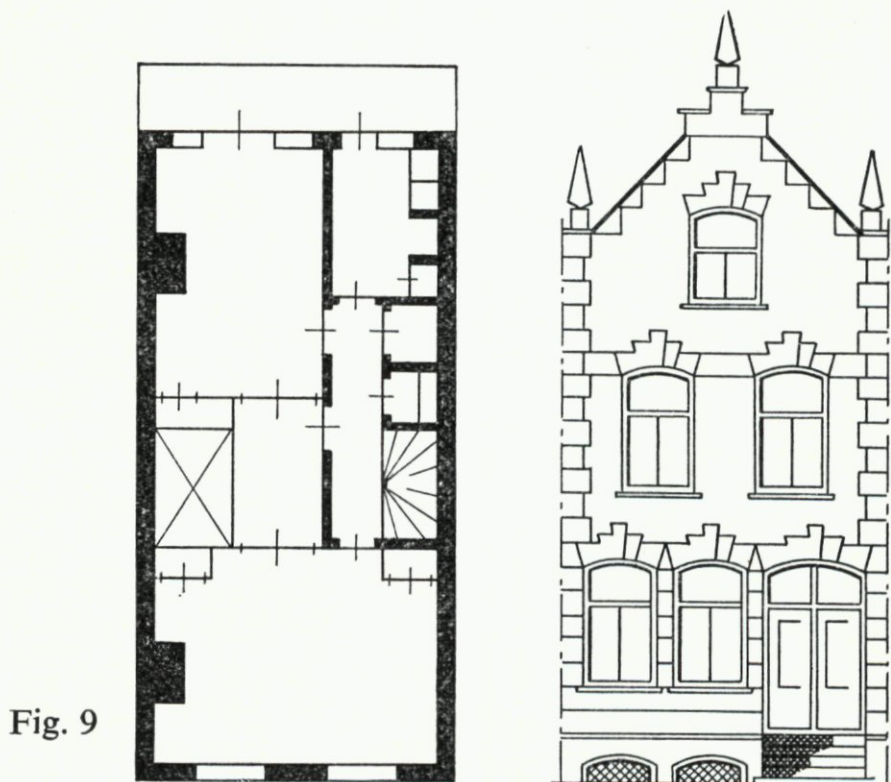

Fig. 9

Ook in de Roentgenstraat treffen we voornamelijk werkmanswoningen aan in percelen met twee verdiepingen, vaak ieder weer verdeeld in een voor- en achterwoning. Dat men in Rotterdam-Zuid maar weinig vrije boven- en benedenhuisjes ziet zoals in Rotterdam-Noord, zie afb. 65, hangt waarschijnlijk samen met het feit dat de grond in Zuid, i.v.m. de havenaanleg, duurder was.

De afbeeldingen 68, 69, 70 van de Jericholaan, de Heemraadsingel en de Mathenesserlaan, laten duidelijk zien hoe De Jongh een aantal ruime wegen in de zich uitbreidende stad wenste te hebben. Deze moesten verkregen worden door onderhandeling

en met zo min mogelijk kosten voor de Gemeente ³⁹⁾. De Gemeente moest vaak haar toevlucht nemen tot het doen van concessies, zodat achter deze prachtige woonstraten volksstraten kwamen, met vaak onvoldoende afstand tussen de achtergevels. Geen enkele exploitant zag gaarne zijn terrein uitsluitend bestemd voor een betere buurt, omdat de exploitatie van werkmansstraten veel vlotter liep.

Samenvattend kunnen we zeggen dat in Rotterdam in deze jaren een enorme hoeveelheid huizen is gebouwd en dat men zo de sterke bevolkingstoename heeft weten op te vangen. Ons rest nu nog om na te gaan, wie de mensen zijn geweest die Rotterdam van die tienduizenden woningen hebben voorzien.

IV. DE BOUWERS

In het tweede hoofdstuk ⁴⁰⁾ werd reeds vermeld dat de uitbreiding van Rotterdam na 1883 geheel in handen van particulieren was gegeven, zij het dan naar voorschriften van de gemeentelijke overheid. De vraag doet zich nu voor, welke mensen zich in de door ons beschouwde periode, de begintijd van het moderne kapitalisme, met die stadsuitbreiding hebben beziggehouden. Wie hebben die speculatieve bouw van tienduizenden woningen uitgevoerd? Waren dat kapitalisten die op deze manier hun kapitaal trachtten uit te breiden? Waren het misschien mensen van buiten de stad die zich hier een goed bestaan trachtten te verwerven? Zijn deze mensen er in die tijd beter op geworden? Was er sprake van samenwerking tussen de bouwers? In dit hoofdstuk zal getracht worden op deze en andere vragen een antwoord te geven ⁴¹⁾.

H. J. Cramer	H. J. v. d. Berg	P. S. v. Dongen
R. D. van Andel	C. Bal	J. Moerman
W. A. van Hattem	C. Haak	A. C. v. d. Akker
H. A. Lieuwens	C. Kurpershoek	C. Kloos
W. J. Godfroy	B. Hooykaas	A. Henkemans Sr.
F. v. d. Hoonard	J. A. Peeters	A. Verschoor
J. Hoogenboom	C. J. v. Tusschenbroek	C. A. Schuld
M. Zaayer	M. Vermeer	C. Janssen
H. J. Egelie	H. v. Oosterum Jr.	Mr. A. v. Mens
M. N. Hoos	J. Rietmeyer	J. A. v. d. Heul
	W. Moll	A. v. Doorn

In de lijst van uitgevoerde stratenplannen welke Van Ravesteyn vermeldt ⁴²⁾, worden de raadsbijlagen genoemd, waarin we de correspondentie tussen de Gemeente en de bouwers kunnen aantreffen. Aan de hand van deze raadsbijlagen kon nu de volgende lijst van de bouwers uit die jaren worden opgesteld.

In *bijlage 1*, weergevende de beroepsgeschiedenis van deze personen, kunnen we nagaan wat het oorspronkelijke beroep van de genoemde bouwers was. Het blijkt dan dat er 10 timmerman, 7 metselaar, 3 bouwkundige en 3 koopman in bouwmaterialen waren; 1 was aannemer, 1 behanger, 1 schilder, 1 notaris, 1 stukadoor, 1 assuradeur en van 3 van hen kon het beroep niet achterhaald worden. Het waren dus vooral eenvoudige ambachtslieden, die in de hoop als ondernemer een iets beter weekgeld te verdienen dan als werkman, het waagden om dergelijke grote hoeveelheden huizen te bouwen. Hun risico was immers niet groot, want wanneer zij er niet tijdig in slaagden het gebouwde te verkopen, dan volgde weliswaar executie door de hypotheekhouder of overname door andere crediteuren, maar een plaats als die welke zij tevoren verlieten, vonden zij allicht terug. Deze mensen bouwden om te leven en deden dit dan ook tegen prijzen waarvoor geen aannemer bouwen kon ⁴³⁾. De enige die oorspronkelijk aannemer was, nl. F. van den Hoonaard, werkte samen met twee timmerlieden.

Waar deze bouwers vandaan kwamen en uit wat voor milieu, kunnen we nagaan aan de hand van *bijlage 2*. Van de 32 bouwers, blijken er 18 autochtoon en 14 allochtoon te zijn geweest. Van de allochtonen hebben zich er 9 in Rotterdam gevestigd, terwijl er 5 zijn geweest die hier wel hun werk hadden maar niet in de stad woonden. Van de 9 allochtonen die zich hier vestigden waren er 5 afkomstig uit Zuid-Holland, 2 kwamen er uit Gelderland, 1 uit Friesland en 1 uit Zeeland.

Van de autochtonen kon het beroep van de vader achterhaald worden. Bij dit onderzoek bleek dat van deze 18 bouwers, 12 (d.w.z. 66,5 procent) hetzelfde beroep als hun vader uitoefenden, zodat we mogen aannemen dat ze thuis een praktische opleiding hadden genoten. Van een drietal bouwers is hieronder een iets duidelijker beeld gegeven van de omstandigheid dat het beroep van vader op zoon overging ⁴⁴⁾.

Bijlage 1: De beroepsgeschiedenis van de bouwers. Bron: Adresboeken van Rotterdam, 1870 t/m 1900 (Gemeente-archief Rotterdam).

naam	1870	1875	1880
H. J. Cramer	metselaar	metselaar	metselaar
R. D. v. Andel	metselaar	metselaar	metselaar
W. A. v. Hattem	behanger	behanger	behanger
H. A. Lieuwens	metselaar	metselaar	metselaar
W. J. Godfroy	timmerman	timmerman	timmerman
F. v. d. Hoonaard	aannemer	aannemer	aannemer
H. Hoogenboom	—	timmerman	timmerman
M. Zaayer	—	—	bouwkundige
H. J. Egelie	—	timmerman	timmerman
M. N. Hoos	—	timmerman	aannemer
H. J. v. d. Berg	—	koopman	koopman
C. Bal	—	—	—
C. Haak	—	—	—
C. Kurpershoek	—	—	timmerman
B. Hooykaas	—	—	metselaar
J. A. Peeters	—	—	—
C. J. v. Tusschenbroek	—	—	—
M. Vermeer	—	—	—
H. v. Oosterum Jr.	—	—	schilder
J. Rietmeyer	—	—	—
W. Moll	—	—	—
P. S. v. Dongen	—	—	—
J. Moerman	—	—	—
A. C. v. d. Akker	—	—	—
C. Kloos	—	—	—
A. Henkemans Sr.	metselaar	metselaar	metselaar
A. Verschoor	—	—	—
C. A. Schuld	—	—	—
C. Janssen	—	—	timmerman
Mr. A. v. Mens	—	—	—
J. A. v. d. Heul	—	—	—
A. v. Doorn	—	—	—

66. *Entrepotstraat, 1877.*
Arbeiderswoningen in per-
celen met twee verdiepingen
(III).

67. *Roentgenstraat (II),*
aanleg en bebouwing
1884-1890.

68. *Jericholaan (42); 1900.*

69. *Heemraadsingel (41), 1899.*

70. *Mathenesserlaan (VI), 1893.*

1885	1890	1895	1900
architect	architect	architect	architect
metselaar	metselaar	metselaar	metselaar
behanger	behanger	behanger	behanger
metselaar	metselaar	bouwkundige	—
timmerman	timmerman	timmerman	aannemer
aannemer	aannemer	particulier	—
timmerman	timmerman	timmerman	—
timmerman	architect	architect	bouwkundige
architect	architect	architect	architect
aannemer	aannemer	aannemer	aannemer
koopman	koopman	koopman	koopman
bouwkundige	bouwkundige	bouwkundige	—
—	—	metselaar	metselaar
timmerman	timmerman	timmerman	timmerman
architect	architect	architect	—
—	—	timmerman	bouwkundige
timmerman	architect	architect	aannemer
—	stukadoor	stukadoor	stukadoor
schilder	schilder	schilder	schilder
—	—	—	koopman in bouwmat.
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	timmerman	timmerman
—	—	timmerman	timmerman
—	—	koopman	koopman in bouwmat.
metselaar	aannemer	aannemer	aannemer
—	—	—	—
—	—	assuradeur	assuradeur
timmerman	timmerman	timmerman	timmerman
—	notaris	notaris	notaris
—	bouwkundige	bouwkundige	bouwkundige
—	—	bouwondernemer	bouwondernemer

Bijlage 2: De herkomst van de bouwers.

naam bouwers	eerste beroep	geboorte- datum	geboorte- plaats	beroep van vader
H. J. Cramer	metselaar	10-6-1832	<i>Zierikzee</i> (Zeeland)	
R. D. v. Andel	metselaar	30-1-1833	Rotterdam	kaasmaker
W. A. v. Hattem en Zn.	behanger	28-4-1845	Rotterdam	behanger
H. A. Lieuwens	metselaar	31-8-1841	<i>Schoterland</i> (Friesland)	
W. J. Godfroy	timmerman	19-3-1839	Rotterdam	timmerman
F. v. d. Hoonard	aannemer	8-11-1833	<i>Abbenbroek</i> (Zuid-Holland)	
J. Hoogenboom	timmerman	13-10-1836	Rotterdam	sjouwer
M. Zaayer	timmerman	17-3-1855	Rotterdam	timmerman
H. J. Egelie	timmerman	17-3-1845	Rotterdam	timmerman
M. N. Hoos	timmerman	27-10-1836	Rotterdam	timmerman
H. J. v. d. Berg	koopman	29-4-1838	<i>Woerden</i> (Zuid-Holland)	
C. Bal	bouwkundige	23-4-1852	Rotterdam	verver
C. Haak	metselaar	2-9-1835	Rotterdam	kleermaker
C. Kurpershoek	timmerman	31-3-1841	<i>Overschie</i> (Zuid-Holland)	
B. Hooykaas	metselaar	9-4-1855	Rotterdam	metselaar
M. Vermeer	stukadoor	28-5-1839	<i>Arnhem</i> (Gelderland)	
H. v. Oosterum Jr.	schilder	23-11-1869	Rotterdam	verver
J. Rietmeyer	koopman	?	?	
W. Moll	?	?	?	
P. S. v. Dongen	?	?	?	
J. Moerman	timmerman	23-11-1867	<i>Oostvoorne</i> (Zuid-Holland)	
A. C. v. d. Akker	timmerman	?	?	
C. Kloos	koopman	17-11-1866	Rotterdam	aannemer
A. Henkemans Sr.	metselaar	18-9-1843	Rotterdam	metselaar
A. Verschoor	?	?	?	
C. A. Schuld	assuradeur	4-9-1865	Rotterdam	winkelier
C. Janssen	timmerman	30-7-1855	Rotterdam	timmerman
Mr. A. v. Mens	notaris	17-4-1850	<i>Maasland</i> (Zuid-Holland)	
J. A. v. d. Heul	bouwkundige	5-11-1854	Rotterdam	bediende
A. v. Doorn	ondernemer	20-10-1849	Rotterdam	pakhuis knecht
J. A. Peeters	timmerman	9-2-1860	Rotterdam	timmerman
C. J. v. Tusschenbroek	timmerman	17-8-1848	<i>Beest</i> (Gelderland)	

- Bronnen:*
- Adresboeken der gemeente Rotterdam, 1865-1900.
 - Tienjaarlijkse tafels van de akten van geboorten, Rotterdam 1800 t/m 1880.
 - Geboorte-akten Rotterdam, 1800 t/m 1880.
 - Register ingekomen personen, 1850-1890.

A. van Hattem	geboren ?	behanger	
W. van Hattem	geboren 1805	behanger	
W. A. van Hattem	geboren 1845	behanger	
D. Henkemans	geboren 1817	metselaar	
A. Henkemans Sr.	geboren 1843	metselaar	(na 1890 aannemer)
A. Henkemans Jr.	geboren 1868	metselaar	
B. Hooykaas	geboren ?	metselaar	
B. Hooykaas Jr.	geboren 1855	metselaar	(na 1884 architect)
B. Hooykaas Jr.	geboren 1880	metselaar	

Bij het nagaan van de vraag of de bouwers hun positie in de besproken jaren hebben weten te verbeteren, kunnen we verschillende criteria gebruiken. Op grond van het feit dat slechts materiaal beschikbaar is omtrent het al of niet *kiesgerechtigd* zijn, de aanslag voor de *belasting*, de *beroepsgeschiedenis* en het *verenigingsleven*, zullen deze vier criteria hier gebruikt worden.

De belasting.

In *bijlage 3* is voor de bouwers die vóór 1887 bouwden de door hen betaalde belasting, gesplitst naar grondbelasting, personele belasting en patentbelasting, voor de jaren 1875, 1880 en 1885 weergegeven ⁴⁵⁾. Duidelijk blijkt hieruit dat de door de bouwers betaalde belasting toenam, vooral de grondbelasting en personele belasting. De patentbelasting bleef voor allen nagenoeg gelijk. Of men echter altijd een goede opgave van zijn inkomsten deed kan m.i. betwijfeld worden, daar in de belastingkohieren van 1885 de heren H. J. Egelie en M. N. Hoos nog als timmerman voorkomen, terwijl ze volgens de adresboeken al vijf jaar resp. architect en aannemer zijn.

In ieder geval doen de beschikbare belastinggegevens de conclusie wettigen, dat de bedrijven van de bouwers zich financieel gunstig ontwikkelden.

Het al of niet kiesgerechtigd zijn.

Het al of niet kiesgerechtigd zijn was in de vorige eeuw afhankelijk van bepaalde minimum bedragen welke men aan personele belasting, grondbelasting en patentbelasting moest betalen. In Staatsblad 1887 ⁴⁶⁾ wordt in de tekst van de herziene grondwet de patentbelasting als zodanig niet meer genoemd, waaruit we kunnen

Bijlage 3: De betaalde belasting (in guldens) van de bouwers die vóór 1887 bouwden.

naam:	jaar:	grondbel.	personele bel.	patentbel.	totaal
H. J. Cramer	1875	63,43	70,77	80,64	214,84
	1880	140,99	100,35	67,71	309,05
	1885	141,39	109,95	81,79	333,13
R. D. v. Andel	1875	15,62	48,96	38,40	102,92
	1880	60,48	61,68	38,40	160,56
	1885	52,57	59,28	38,40	150,25
W. A. v. Hattem	1875	—	39,30	35,84	75,14
	1880	—	51,13	35,84	86,97
	1885	57,37	77,42	35,84	170,63
H. A. Lieuwens	1875	28,50	78,55	51,20	158,25
	1880	55,43	71,26	51,20	177,89
	1885	80,73	125,98	51,20	257,91
W. J. Godfroy	1875	—	—	8,45	8,45
	1880	0,33	41,21	28,16	69,70
	1885	116,87	62,76	28,16	207,79
H. Hoogenboom	1875	—	21,36	8,32	29,68
	1880	1,21	30,93	8,45	40,59
	1885	168,36	30,93	8,45	207,74

Bron: Opgaven der belastingschuldigen tot het opmaken der kiezerslijsten, Rotterdam 1870-1885.
(Gemeente-archief Rotterdam).

concluderen dat deze belasting sedertdien geen grondslag meer was. Wel worden nog de personele belasting en de grondbelasting genoemd.

De ontwikkeling van het niet-kiesgerechtigd zijn tot kiesgerechtigd zijn voor de Gemeenteraad en later voor de Staten-Generaal van onze bouwers is weergegeven in *bijlage 4*. Ook aan de hand hiervan kunnen we zeggen, dat deze mensen zich in die jaren goed opgewerkt hebben.

Bijlage 4: Het al of niet kiesgerechtigd zijn van de bouwers.

	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900
H. J. Cramer	—						
R. D. v. Andel	—					
W. A. v. Hattem	—					
H. A. Lieuwens							
W. J. Godfroy		—				
F. v. d. Hoonard			—			
H. Hoogenboom		—					
M. Zaayer			—			
H. J. Egelie						
M. N. Hoos		—					
H. J. v. d. Berg		—	—	—		
C. Bal				—			
C. Haak							
C. Kurpershoek						
B. Hooykaas						
J. A. Peeters						
C. J. v. Tusschenbroek			—			
M. Vermeer							
H. v. Oosterum Jr.						
J. Rietmeyer						
W. Moll							
P. S. v. Dongen							
J. Moerman						
A. C. v. d. Akker						
C. Kloos						
A. Henkemans Sr.	—						
A. Verschoor							
C. A. Schuld						
C. Janssen						
Mr. A. v. Mens							
J. A. v. d. Heul							
A. v. Doorn							

Legenda:

blanco : niet in de gemeente aanwezig —: kiezer Gemeenteraad
 : wel aanwezig, niet kiesgerechtigd : kiezer 2e Kamer der
 Staten-Generaal en
 Provinciale Staten.

N.B.: Ná 1888 geen onderscheid meer tussen kiezer Gemeenteraad en kiezer Staten-Generaal.

Bron: Adresboeken Rotterdam, 1870-1900.

De beroepsgeschiedenis.

De reeds eerder genoemde *bijlage 1* geeft de beroepsgeschiedenis van de bouwersgroep weer. Zoals na het voorgaande omtrent de belasting en het al of niet kiesgerechtigd zijn was te verwachten, zien we ook hier weer het beeld van vooruitgang. Men is op den duur geen timmerman of metselaar meer, maar bouwkundige (soms architect genoemd) of aannemer. Er zijn er inderdaad ook bij die hetzelfde beroep blijven aangeven, maar het algemeen beeld doet toch wel veronderstellen dat deze bouwersgroep een sociale stijging op de maatschappelijke ladder heeft ondergaan. Men is van ambachtsman ondernemer geworden, en, zoals bleek uit de belastingkohieren en kiezerslijsten, niet zonder succes.

Het verenigingsleven.

Ook het deelnemen aan het verenigingsleven wijst erop dat deze mensen niet meer de ambachtslieden achter de schaaftank of de kalkkuip waren. De zich tot architect of aannemer opgewerkte timmerman of metselaar nam voortaan deel aan vergaderingen en deed mee aan de jaarlijkse prijsvraag van zijn vereniging. Op deze vergaderingen kwamen sprekers en werden allerlei problemen omtrent de woningbouw, zoals bijv. 'deuren', 'zinken dakbedekking', 'arbeiderswoningen', 'de vraag over de verplichtingen van de aannemer', 'ventilatie zonder tocht', 'ijzeren dakgoten en gootstenen' ⁴⁷⁾, besproken.

De gang van zaken in het verenigingsleven van de bouwers in die tijd geeft ons nog een aanwijzing dat er inderdaad sprake was van een groep kleine ambachtslieden die zich opgewerkt hadden tot aannemer of architect.

Het hoofdbestuur van de in 1842 opgerichte landelijke bouwvereniging 'Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst', dat in Amsterdam gehuisvest was, maakt tijdens een vergadering in 1884 bekend dat het niet langer meer loodgieters, kooplieden in bouwmaterialen, schilders e.d. als lid wilde erkennen. Bovendien maakte het bezwaren tegen combinaties als bijv. architect-timmerman, omdat hier het eigen belang c.q. het timmerwerk de belangrijkste rol zou spelen en de architectuur daaraan onderhevig zou zijn. Men wilde alleen geschoolde architecten in de vereniging hebben ⁴⁸⁾. De Afdeling Rotterdam verzette zich hiertegen. In de vergadering van 16 januari 1885 deden de heren C. M. Drooglever

Fortuyn en J. C. van Wijk een voorstel om de Vereeniging los te maken van de Maatschappij. Het voorstel werd echter met een kleine meerderheid verworpen. Toch bleef de beslissing van het hoofdbestuur niet zonder gevolgen, zoals blijkt uit het in tabel 7 weergegeven verloop van het aantal leden.

Tabel 7: Het aantal leden van de 'Afdeeling Rotterdam van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst'.

jaar	aantal leden	jaar	aantal leden
1876	161	1882	148
1877	155	1883	140
1878	159	1884	140
1879	182	1885	128
1880	176	1889	86
1881	156		

De afnemning van het aantal leden maakte het noodzakelijk, zoals de voorzitter H. Cramer tijdens de vergadering van 28 oktober 1886 mededeelde ⁴⁹⁾, om de vergadering in een goedkopere ruimte te houden. Na 1889 zijn er van deze Afdeeling Rotterdam geen jaarverslagen meer verschenen.

Inmiddels was in 1888 een nieuwe vereniging opgericht, nl. 'Bouwkunst en Vriendschap', waarvan ook een aantal leden van de Afdeeling Rotterdam lid waren geworden (*zie bijlage 5*, welke ons laat zien wie van de bouwers lid waren van de genoemde verenigingen). De in bijlage 5 weergegeven gedeeltelijke ledenlijst van 'Bouwkunst en Vriendschap' laat ons zien, dat een ieder die iets met de woningbouw te maken had, lid kon worden. Het Amsterdamse streven naar een vereniging met alleen geschoolde architecten als leden, vond in Rotterdam dan ook geen weerklank.

De beroepsgeschiedenis, de belastingaanslagen, het kiesge-rechtigd worden en het verenigingsleven van de bouwers die in de laatste twintig jaar van de vorige eeuw in Rotterdam werken uitvoerden, hebben ons aangetoond dat deze mensen zich in die tijd van modern kapitalisme goed hebben weten op te werken. Op een enkele uitzondering na hebben deze mensen het ambacht van hun vader overgenomen. De mogelijkheden die de tijd hun

Bijlage 5: Gedeeltelijke ledenlijst van 'Bouwkunst en Vriendschap', 1888.

G. Bakkus	v. Hogendorppl. 22	timmerman
A. G. Bocage	Crispijnlaan 77	beeldhouwer
A. v. d. Boom	3 Vriendenstraat 87	h.inspect. o/h bouwen
A. E. Braat	Nieuwehaven 118	koopman v bouwmat.
J. C. de Brey	Kruisstraat 9	houthandelaar
C. Broekhuizen	Glashaven 31	behanger
C. Bruinzeel	Leuvehaven 21	opzichter
J. Th. v. d. Cammen	Kipstraat 26	smid
H. Clasquin	Kruiskade 84	stukadoor
Th. Cool Gzn.	Leeuwenstraat 14	magazijnhouder
H. Cuylits	Goudschesingel 27	lood- en zinkverwerker
C. v. Delft	Goudschestraat 23	timmerman
A. Dirkzwager	Stationsweg 8	architect
K. M. J. Dolk	Witte de Withstr. 34	particulier
C. M. Drooglever Fortuin	Leuvehaven 125	particulier
H. Dupont Jr.	Delftschevaart	timmerman
J. Engel	Hoogstraat 159	timmerman
H. Evers	Raambrug 2	architect
W. A. Fabri	Noordsingel 47	schilder
C. K. de Geus	Bierstraat 21	architect

Bron: Jaarverslag van de vereniging Bouwkunst en Vriendschap, 1888.

bood, hebben ze weten te benutten door in plaats van in opdracht van iemand werken uit te voeren, zelf initiatief te tonen en de bouw van grote aantallen op zich te nemen.

Ook dit is weer een voorbeeld van de sterke sociale en economische ontwikkeling in Nederland in de jaren na 1870.

Slot.

De behandelde periode is het sluitstuk van de tijd dat de overheid het niet nodig achtte toezicht uit te oefenen op de volkshuisvesting, noch op bestaande woningen, noch op de nieuwbouw. In die tijd weerhield de heersende doctrine van staatsonthouding op het gebied van het sociaal-economisch leven het openbaar bestuur om daadwerkelijk medewerking te verlenen aan de oplossing van het vraagstuk der volkshuisvesting, zowel wat betreft de woningbehoefte als de woninginrichting.

Vergelijkend onderzoek omtrent de vraag hoe in andere steden van ons land de uitbreiding in die jaren heeft plaatsgevonden zou zeer zeker de moeite waard zijn, afgezien van het feit dat het nog een vraag is, of er overal wel uitgebreid werd om in de woningbehoefte te voorzien. In 's-Hertogenbosch heerste namelijk in die jaren een groot gebrek aan woonruimte. Daar waren geen particuliere initiatiefnemers die met stratenplannen kwamen zoals in Rotterdam het geval was. Het gevolg was dat de huren daar steeds hoger werden en de woningtoestanden steeds slechter ⁵⁰).

In Rotterdam zijn, zoals we gezien hebben, in genoemde periode zeer veel woningen gebouwd. Zich tot ondernemer opgewerkte ambachtslieden hebben daar in die twintig jaar niet minder dan 10.709 huizen, bevattende 31.824 woningen, gebouwd. Zowel voor de Dienst van Plaatselijke Werken in die dagen, welke, onder leiding van De Jongh, door het samenvoegen van een aantal exploitatieplannen nieuwe stadswijken ontwierp, als voor het initiatief van de exploitanten, moet men bewondering hebben. Zij hebben het mogelijk gemaakt dat de, tengevolge van de ongekende ontwikkeling der haven, enorm toenemende bevolking zich kon huisvesten zonder enige stagnatie of stijging van huur. Hoewel de Staat zich geheel afzijdig hield van enige invloed op de woningbouw, heeft de gemeentelijke overheid van Rotterdam wel enig toezicht gehouden. Zij is erin geslaagd, zij het dan slechts door middel van indirecte dwang (o.a. het weigeren van de overname van straten door de Gemeente), de diverse exploitanten ertoe te brengen niet alleen hun eigen belang maar ook het algemeen belang in het oog te houden.

Het wonen in Rotterdam was aan het eind van de negentiende eeuw aanzienlijk gezonder dan in het begin van de eeuw. Was het sterftecijfer in 1800, zij het dan tijdelijk, tot 50 per 1000 geklommen, om in het midden der eeuw, toen het voor het gehele Rijk ongeveer 26 per 1000 beliep ⁵¹), te blijven schommelen om 33 per 1000, nà 1875 ging het, eerst langzaam en daarna in de jaren 1890-1900 in versneld tempo (zie tabel 5) dalen, tot het aan het einde der eeuw gekomen was op 17 bij een sterftecijfer van 16,5 voor het Rijk. En dat bij een toeneming van de bevolking, zoals geen andere grote gemeente in Nederland: 53.000 inwoners aan het begin, 89.000 omstreeks het midden, 319.000 aan het einde van die eeuw ⁵²).

De aanvoer van drinkwater en de afvoer van vuil was enorm verbeterd, zodat epidemieën niet meer de bevolking teisterden. Toch bleef er zowel in als om de woning nog veel te wensen over. Gezond wonen in lichamelijk én geestelijk opzicht was het nog niet. Pas na de Woningwet van 1901, welke de mogelijkheid tot directe invloed van de overheid bood, zou er veel vooruitgang komen. Alhoewel verschillende bouwverordeningen in de negentiende eeuw bedoeld waren om hogere eisen te stellen aan de woningen, waren de bouwers er herhaaldelijk in geslaagd, door de mazen van de voorschriften heen te glippen, zodat het uiteindelijk resultaat van de verordeningen lang niet altijd overeenkomstig de verwachtingen werd. Toch hebben de bouwverordeningen ondanks hun gebreken het woonpeil verhoogd.

Hoe ernstig de gevolgen van de enorme uitbreiding van Rotterdam in de periode 1880-1900 ook voor het stadsbeeld geweest mogen zijn ⁵³⁾, de volkshuisvesting heeft van deze omstandigheid, althans in kwantitatief opzicht, geen nadeel ondervonden.

NOTEN

1) H. Schmitz, Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw, Schiedam 1962, pag. 71.

2) Bijlage D, gemeenteverslag 1900.

3) Berekend aan de hand van cijfers uit de raadsverslagen van 1860 tot 1900.

4) L. J. C. J. van Ravesteyn, Rotterdam in de negentiende eeuw. Rotterdam 1924, pag. 10.

5) L. J. Rogier, Rotterdam tegen het midden van de negentiende eeuw. Rotterdam 1948, pag. 58.

6) L. J. Rogier, Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw. Rotterdam 1953, pag. 86.

7) Gemeenteverslagen 1886 en 1895.

8) Gemeenteverslagen 1880 en 1899.

9) J. H. F. Kohlbrugge, Iets over de invloed der steden. De Economist 1907, 1e deel, pag. 383.

10) L. J. Rogier, Rotterdam tegen het midden van de negentiende eeuw, pag. 25.

11) Raadsbijlage no. 4 van 1876.

12) L. J. Rogier, Rotterdam tegen het midden van de negentiende eeuw, pag. 25.

13) L. C. van der Meulen, Het sterftecijfer van Amsterdam 1850-1890. Amsterdam 1898, pag. 55.

14) Van Ravesteyn, a.w., pag. 6.

15) De hierbovengenoemde herkomst der arbeiders is gebaseerd op steekproeven uit de kiezerslijsten van 1919. Bijlage 5 in Bouman, Groei van de grote werkstad. Assen 1952, pag. 133.

16) W. N. Rose – geboren 8 januari 1801, overleden 9 oktober 1877; van 1839 tot 1855 Directeur, daarna Ingenieur-Adviseur van Gemeentewerken. Van 1858–1867 Rijksbouwmeester te Den Haag.

17) Van Ravesteyn, a.w., pag. 106.

18) Van Ravesteyn, a.w., pag. 123–124.

19) A. M. Ballot, Onderzoek naar de sterfte in Rotterdam en hare oorzaken, Nederl. Tijdschrift voor Geneesk. 1873, pag. 118.

20) Ballot, a.w., pag. 153–156.

21) H. G. van Beusekom, Getijden der volkshuisvesting. Alphen aan den Rijn 1955, pag. 39.

22) Van Ravensteyn, a.w., pag. 130–135.

23) Zie boven, pag. 263.

24) Raadsbijlage no. 343 van 1895.

25) Raadsbijlage no. 792 van 1887.

26) Raadsbijlage no. 621 van 1896.

27) Rotterdamsch Nieuwsblad, Arbeiderswoningen, donderdag 2 mei 1895.

28) Van Beusekom, a.w., pag. 27.

29) H. F. van den Eerenbeemt en L. P. L. Pirenne, 's-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd. 1960, pag. 192.

30) Eerenbeemt en Pirenne, a.w., pag. 194.

31) S. Coronel, Het bouwen van arbeiderswoningen. De Economist 1875, pag. 276.

32) Zie boven.

33) H. F. van den Eerenbeemt, De huisvesting der arbeiders rond het midden der negentiende eeuw. Leiden 1957, pag. 9.

34) Van Ravesteyn, a.w., pag. 3.

35) Zie tabel 4.

36) Zie boven, pag. 272.

37) P. J. en W. H. Bouman, De groei van de grote werkstad. Assen 1952, pag. 61–62.

38) Zie boven, pag. 278.

39) Van Ravesteyn, a.w., pag. 181.

40) Zie boven, pag. 277.

41) De in dit hoofdstuk vermelde gegevens zijn het resultaat van archief-onderzoek op het Gemeentearchief te Rotterdam en het Algemeen Rijks Archief te 's-Gravenhage.

42) Van Ravesteyn, a.w., pag. 227–255.

43) Van Ravesteyn, a.w., pag. 224.

44) Ontleend aan de tienjarige tafels der geboorten en de akten van geboorte van Rotterdam 1880–1900, aanwezig op het Algemeen Rijks Archief te 's-Gravenhage.

45) Helaas kon dit van de bouwers na 1888 niet nagegaan worden. De belastingkohieren voor de Gemeenteraad vermelden de patentbelasting t/m 1888. Voor de jaren 1888–1894 zijn geen patentregisters aan-

wezig. In 1894 werd de patentbelasting afgeschaft en omgezet in een bedrijfsbelasting.

46) Staatsblad 1887, pag. 212-213.

47) Uit de Verslagen van de toestand en werkzaamheden der 'Afdeling Rotterdam van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst' 1875-1889. Gemeentearchief Rotterdam.

48) Deze gegevens zijn verkregen door een interview met de heer B. D. Beijderwellen, wonende Essenlaan 76, Rotterdam-16, zoon van een lid van de vereniging 'Bouwkunst en Vriendschap'.

49) Verslag van de 'Afdeling Rotterdam' 1886, pag. 8.

50) Eerenbeemt en Pirenne, a.w., pag. 189.

51) Ballot, a.w., pag. 118.

52) Zie boven, pag. 262.

53) Zie boven, pag. 278.

GERAADPLEEGDE BRONNEN

Literatuur

Ballot, A. M., Onderzoek naar de sterfte in Rotterdam en hare oorzaken. *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1873.

Beusekom, Prof. dr. ir. H. G. van, *Getijden der volkshuisvesting*. Alphen aan den Rijn, 1955.

Bouman, Prof. dr. P. J. en W. H., *De groei van de grote werkstad*. Assen, 1952.

Brugmans, Prof. dr. I. J., *Paardenkracht en mensenmacht*. 's-Gravenhage, 1961.

Coronel, S., *Het bouwen van arbeiderswoningen*. *De Economist*, 1875.

Eerenbeemt, Dr. H. F. van den, *De huisvesting der arbeiders rond het midden der negentiende eeuw*. Leiden 1957 (oratie).

Eerenbeemt, Dr. H. F. van den, en dr. L. P. L. Pirenne, 's-Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd. 1960.

Heek, Prof. dr. F. van, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder*. Leiden 1945.

Kallenbach, Dr. G. A. M., *Over de pogingen door particulieren in het werk gesteld tot verbetering der arbeiderswoningen*. Leiden 1892 (dissertatie).

Kohlbrugge, J. H. F., *Iets over de invloed der steden*. *De Economist*, 1907.

Meulen, L. C. van der, *Het sterftcijfer van Amsterdam, 1850-1890*. Amsterdam 1898.

Peters, C. H., *De Nederlandsche stedenbouw*. Deel I. Leiden 1909.

Ravesteyn, L. J. C. J. van, *Rotterdam in de negentiende eeuw*. Rotterdam 1924.

Ravesteyn, L. J. C. J. van, *Rotterdam in de twintigste eeuw*. Rotterdam 1948.

Rogier, Dr. L. J., *Rotterdam tegen het midden van de negentiende eeuw*. Rotterdam 1948.

Rogier, Dr. L. J., Rotterdam in het derde kwart van de negentiende eeuw. Rotterdam 1953.

Schmitz, Dr. H., Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw. Schiedam 1962.

Geschreven bronnen

Gemeentearchief Rotterdam:

Opgaven der belastingschuldigen tot het opmaken der kiezerslijsten, 1870–1885; Raadsbijlagen, 1880–1900; Missivenboeken, 1886 en 1887; Registers ingekomen personen, 1850–1890.

Algemeen Rijks Archief, 's-Gravenhage:

Tienjaarlijkse tafels van de akten van geboorten, Rotterdam, 1800–1880; Tienjaarlijkse tafels van de akten van overlijden, Rotterdam 1800–1880; Geboorte-akten Rotterdam, 1800–1880.

Gedrukte bronnen

Gemeentearchief Rotterdam:

Notulen van de Raad der Gemeente Rotterdam, 1865–1900; Bijlagen van de Gemeenteverslagen, 1880–1900; Adresboeken der Gemeente Rotterdam, 1865–1900; Staatsblad 1887, no. 212–213; Verslagen van de toestand en werkzaamheden der 'Afdeeling Rotterdam van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst', 1875–1885/89; Jaarverslagen van de vereniging 'Bouwkunst en Vriendschap', 1888–1907.

Dagbladen

Nieuwe Rotterdamsche Courant 1889, 1 maart, 21 september en 24 september; Rotterdamsch Nieuwsblad, 1895, 2 mei en 1897, 2 maart.

C.B.S., 's-Gravenhage

Bevolkingsdocumentatiemappen van Amsterdam, 's-Gravenhage en Utrecht.

Interview

De heer B. D. Beijderwellen, Essenlaan 76, Rotterdam.

EEN PRIMEUR VOOR ROTTERDAM

BERIGT AAN DE BEMINNAARS VAN KONSTEN, WETENSCHAPPEN
EN NATUURLIJKE HISTORIE

DE Heer Ange Bacigaloupi, door deze Stad reizende, zal, met goedkeuring van Heeren Wethouders van Rotterdam eene zeldzame Verzameling van Konststukken doen zien. Het is eene verwonderlyke en geheel nieuwe Vertooning, zoowel tot vermaak als onderwyzing, en geschikt om de nieuwsgierigheid der Aanschouwers volkomen te voldoen. De getrouw minnende Pyramus en Thysbé, in de Fabelkunde bekend, maken het onderwerp uit van het groot Schouwspel, hetwelk men hier doet zien. Twee Beelden, na de Natuur volmaekt wel geproportioneerd, vertoon den twee Ongelukkigen: Het is het werk van den vermaarden Hoogleeraar Clement Susini, welken zich den grootsten roem, zoowel in de Plastica als in de Physica en Anatomie verworven heeft; het is dezelfde, die het fraai en onvergelykelyk Anatomisch Kabinet van Florence heeft te samen gesteld.

Men moet zich verwonderen over den arbeid, welke in de Anatomiesche samenstelling van het Hoofd van Pyramus en in het Ligchaam van Thysbé, verdeeld zynde in dertien stukken, gezien word: even zoo verwonderd men zich op het gezigt van de twee holligheden van de Borst en van de Onderbuik, welke bestaan uit een meenigte van verschillende trapsgewyze voortgaande Preparaten, van den Opperhuid af, tot aan de binnenste gedeelten toe. Men ziet er de uitlegging van het Systema der Bloed- en Water-Vaten, het byna onmerkbaar begin van dezelve, tot aan de Hairbuizen toe met een gedeelte van het Zenuwstelsel. De geleerde Professor heeft in Thysbé zelfs eene Baarmoeder met een Vrucht willen doen zien.

In die beroemde Verzameling van zoo vele Wonderen, welke de Konst naar de Natuur gevormd heeft, zyn ook een groot getal In- en Uitwendige Preparaten, die allen in byzondere Kasten zyn; waaronder zich ook een Hoofd bevindt, aan hetwelk men het gansche Systema ziet van verschillende Deelen, waardoor het Natuurlyk samengesteld is.

Men zoude meerder van deze Wonderen kunnen zeggen; dan, het verlicht Publyk word uitgenoodigd, om er zich zelfs van te

komen verzekeren; zynde het zeer vleijend hierby te mogen voegen, dat de Heer L. D. Leroy, Med. doctor en professor te Antwerpen, ten tyde van het verblyf van den Heer Bacigaloupi, binnen die Stad, op aanzoek van eenige Kunstgenooten en Leerlingen, eenige byzondere Lessen heeft gegeven, welken alle by die gelegenheid overtuigd zyn geweest van de fraaiheid van dit Kabinet, en hebben hetzelve als een Wonderwerk der Kunst beschouwd.

Hetzelve is te zien op de Delftschevaart, in De Stad Brussel, by Farino, van Maandag den 19 January 1807, en vervolgens van 's morgens ten 10 tot 's avonds ten 9 uren. Yder Persoon betaalt eene Gulden.

*Rotterdamsche Courant,
20 Januari 1807 no. 9.*

Op de
NIEUWGEBOUWDE HOFPOORT
te Rotterdam in den jaere 1778
met de daerbij
NIEUWAENGELEGDE DRAEIBRUG

Roemt Romen op haer Tempelprael,
Het Lelirijk op Hof en Zael,
De Brit op zijne brug en deftige gebouwen,
Ja! de Amstelstad aen 't scheeprijk IJ
Op haer kunstkeurig Raedhuis vrij,
't Is alles enkle Waen, wanneer wij slechts beschouwen
De Hofpoort, die de Heer DALLON,
Dat groote Licht, die heldre Zon
Der Bouwkunste, aen den boord der Rottestroom deed stichten,
En zijn mirakuleuze Brug.
Dit Kunststuk, schoon 't bleef even stug,
Hoe zwaer 't ook was belaên met aembeeld en gewigten,
Is een der werken, daer 't vernuft
Des grooten Kunstenaers voor suft:
Wis! Sampson, als hij nog in dezen tijd mogt leven,
Zou men, zoo hij zijn hair nog hadt,
En dus zijn volle kracht bezat,
Te Rotterdam het ambt van Bruggedraeier geven.

*Uit: Verzameling Gedichten, voornamelijk betreffende Rotterdam.
18de eeus manuscript aanwezig in de Bibliotheek van Handschriften
van het Gemeentearchief Rotterdam. Vervaardigd door een anonieme
schrijver.*